

No 52 (2025)

ISSN: 1418-7191

Acta Scientiarum Socialium

HISTORIA, OECONOMIA, PAEDAGOGIA, PHILOSOPHIA, SOCIOLOGIA

MAGYAR AGRÁR- ÉS ÉLETTUDOMÁNYI EGYETEM
HUNGARIAN UNIVERSITY OF AGRICULTURE AND LIFE SCIENCES

Acta Scientiarum Socialium

A peer-reviewed journal in the social sciences

Közreadja / Published by

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Kaposvári Campus
Hungarian University of Agriculture and Life Sciences Kaposvár Campus

A szerkesztőség címe / Address of the Editorial Office

H-7400 Kaposvár Guba S. u. 40.
e-mail: acta.sci.soc@gmail.com
honlap / webpage: <https://journal.uni-mate.hu/index.php/asc>

Alapító főszerkesztő / Founding Editor-in-chief

HORVÁTH Gyula

Főszerkesztő / Editor-in-chief

MOLNÁR Gábor

Szerkesztőség / Editorial Board

BARNA Róbert, BERTALAN Péter, DAJNOKI Krisztina, GÁL Veronika,
KOLONTÁRI Attila, SZABÓ-SZENTGRÓTI Gábor, VÖRÖS Péter

Nemzetközi Tanácsadó Testület / International Advisory Board

ANDERLE Ádám, FISCHER Ferenc, GULYÁS László, H. SZABÓ Sára, Olga Vlagyimirovna HAVANOVA, Igor Vlagyimirovics KRJUCSKOV, Antonio Domingo LILÓN, MOLNÁR Tamás, MOLNÁRNÉ BARNA Katalin, PÓLYI Csaba, Augustín SÁNCHEZ ANDRES, SARUDI Csaba, SZÁVAI Ferenc, SZILÁGYI Ágnes Judit, SZILÁGYI István, Alekszandr Szergejevics SZTIKALIN

Kiadja / Published by

Magyar Agrár és Élettudományi Egyetem, Gödöllő
Hungarian University of Agricultural and Life-Sciences, Gödöllő

A kiadásért felel / Under the supervision of

VÖRÖS Péter campus-főigazgató

© A szerzők / The Authors

Borítótér / Cover design © BALVIN Nándor

A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc
alábbi típusa vonatkozik: **CC-BY-NC-ND-4.0**.

Tartalom / Contents

5	Cikkek
5	<i>Belovári Anita</i> A neokonfucianizmus hatása a nőkre és reprezentációjukra a dél-koreai történelmi filmekben
27	<i>Csizmadia Gábor</i> Brian O’Nolan: regényíró vagy újságíró?
41	<i>Z. Kovács Zoltán</i> Harari Sapiens-képregénye mint „nem természetes” narratíva Egy „graphic history” narratív szerkezete
51	<i>Molnár Gábor</i> A természeti létezők tipológiája Arisztotelésznél Második rész
77	Könyvszemle
77	<i>Bertalan Péter</i> Gondolatok egy könyv apropóján Orbán Balázs: <i>Huszárvágás. A konnektivitás magyar stratégiája.</i>

A neokonfucianizmus hatása a nőkre és reprezentációjukra a dél-koreai történelmi filmekben

Belovári Anita*

Abstract **The impact of neo-Confucianism on women and their representation in South Korean historical films.** The theme of my study is to review the changes in the depictions of women in the sageuk genre and to explore the possible causes of these changes. Sageuk is a term widely used for traditional Korean historical film. The genre is currently enjoying a renaissance and is a major pillar of the worldwide spread of South Korean cultural influence. It has a century-long history and has been shaped by the social changes of which it is a sensitive reflection. Social transformation could be explored in many areas, but in the case of Korea, because of its historical traditions, the modifications of women's roles and their representations in cultural reflection provide a particularly interesting field of study. For centuries, the country's history has been influenced by a neo-Confucianist system of norms, which has placed women at an exceptional disadvantage in a thoroughly patriarchal society, even by international standards. The modernisation of the 20th century brought rapid changes, but the nature of the norm means that tradition still influences social mentality, albeit to varying degrees, and is therefore an interesting area for investigation. I will discuss Korean history, then narrow down to the history of women, including feminism, the history of film and genre in the country, and of course the processes that have shaped the present.

Keywords South Korea, women, sageuk – historical films, neo-Confucianism, history

Bevezetés

Vizsgálódásaim kiindulópontjául egyszerű kérdés szolgált: alkalmas-e a tömegkultúra, arra, hogy érzékenyen ábrázolja a társadalmi állapotokat, visszatükrözze az abban végbement változásokat, és ezekkel alkalmasint további változásokat idézzon elő. Sharon Smith szerint – és ezzel nehéz vitatkozni – a média és társadalom viszonya kétirányú, a média tükrözi a társadalmi attitűdöket, és azáltal, hogy megjeleníti, egyben erősíti is azokat.¹ A szórakoztatóipar befolyása a 20–21. században közismert, azonban kérdéses,

* MATE Neveléstudományi Intézet
Email: belovari.anita@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0002-0473-4592

¹ Smith 1999, hivatkozva: Bíró 2008.

hogy a tömegkultúra alkalmas-e arra – ahogy a tükröződési elmélet állítja –, hogy pozitívan befolyásolja a nők társadalmi helyzetét. A tükröződési elmélet a feminizmus második hulláma során, az 1970-es években kialakult feminista filmelmélet egyik megközelítése, amely „hívei szerint a filmek a valóság – szelektíven kiválasztott – aspektusait reflektálják.” Miközben a modell eredetileg azt állítja, hogy a társadalom hatással van a filmes ábrázolásra, egyes képviselői szerint, ha a filmekben megváltozna a nők ábrázolása, az hatással enne a társadalom nőképére is.² Ez az erősen kérdéses elmélet keltette fel a figyelmemet, és ezért is szól írásom filmekről, szűkebben: történelmi filmekről.

Kutatásaim terepéül a dél-koreai nők társadalmi helyzetét választottam. A társadalmi átalakulás számos területen vizsgálható lenne, a történelmi hagyományok miatt azonban Korea esetében különösen érdekes terepet nyújtanak a női szerepek módosulásai, azok reprezentációi a kulturális reflexióban. Az ország történetét több évszázadon keresztül befolyásolta a neokonfucianista normarendszer, amely a nőt a végletesen patriarchális társadalomban nemzetközi összehasonlításban is kivételesen hátrányos helyzetbe kényszerítette. A 20. századi modernizáció gyors változásokat hozott, de a norma természetéből adódóan, a tradíció máig befolyásolja – ha változó mértékben is – a társadalmi mentalitást, ezért érdekes terepe a vizsgálódásnak.

A kultúra és a nemek társadalmi szerepének kölcsönösségét a feminizmus második hulláma helyezte vizsgálódásainak középpontjába. A hullám kiindulópontjának – noha évtizedekkel megelőzte magát a rá épülő feminista modellt – Simone de Beauvoir *A második nem* (1949) című művét tekintik. „Ebben problematizálja Beauvoir először a nemek társadalmi konstruáltságát, kimutatva, hogy a nők alárendelt helyzete történetileg alakult ki. A patriarchális társadalom teszi a nőt alárendeltté a szocializáció folyamán, a nevelés és szokások által formálja ilyenné: Az ember nem születik nőnek, hanem azzá válik – állítja.³ A nemek dinamikájának megértéséhez egy adott társadalmon belül, figyelembe kell vennünk az adott társadalomban betöltött szerepüket, amelyet meghatároz szociokulturális hátterük, a szocializációjuk során elsajátított normarendszerük, amely egyben a társadalmi működést irányító szabályrendszer tükröződése is. Fel kell tárunk a nemek kulturális észlelését. „A nemi identitás módja az egyes társadalmak szükségleteit és világnézetét tükrözik. Kultúra és nemek így összefonódnak és kölcsönösen függenek egymástól...”⁴ Így, ha a nők helyzetét helyezzük kutatásaink középpontjába, nem megkerülhető a folyamat feltárása, amely az adott társadalom kulturális sajátosságait alakította. A történelmi áttekintés abban is segíthet, hogy feltárjuk a jelenkor társadalmi kontextusainak alapjait.

Koreát gyakran tartják Kelet-Ázsia leginkább konfucianus országának, az országban a konfucianizmust a hagyományos értékek legfontosabb forrásának tartják, ápolják, noha sok esetben nem kifejezetten konfucianizmusként, inkább a „rég, jó értékek” gyökereként.⁵ Ebben a megközelítésben a hagyományos koreai értékek voltaképp a konfucianus értékrendet idézik. A konfucianizmust gyakran említik, mint a dél-koreai gazdaság sikerének fontos összetevőjét, ugyanakkor számos kritikával is illetik, a modern koreai társadalomra tett negatív hatásai miatt is. Nem kétséges, hogy a mindennapi életre, annak szokásrendszerére, értékeire, mentalitására és mindezek megnyilvánulásaira a mai napig nagy hatással van. Meghatározó szerepet játszik a koreaiak életvitelében,

² Bíró 2008.

³ Hübel 2007.

⁴ Dawit and Busia 1995.

⁵ Park Matthews 2005.

benne gyökerezik a kortárs kultúra (is), a modern Korea politikai és társadalmi struktúráiban is tetten érhető. Neki köszönhető a férfi központú, patriarchális rendszer dominanciája, merev hagyománytisztelőnek pedig az, hogy a változások a szociális gondolkodásban és viselkedésben nagyon lassan mennek végbe. Tradicionális lenyomata nem csupán a magánélet színterein, de politikai területen is élénken érezteti jelenlétét.

A neokonfucianizmus térnyerése Koreában

A konfucianizmus filozófia, amely az ideális társadalom megteremtésének érdekében meghatározta az interperszonális kapcsolattípusokat, azokat kivétítve a nemzet irányításának színtereire is. Ily módon egyben politikai ideológia és stratégia is, amely rámutat, hogy meghatározott szabályok mentén, egyéni erőfeszítések révén, az individuum hogyan lehet az ideális, csoportérdeket előtérbe helyező társadalmi felépítmény hasznos építőköve. Ehhez világos és könnyen értelmezhető útmutatást nyújt.

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan volt képes egy normarendszer ilyen sokáig megtartani meghatározó jellemvonásait, illetve milyen módon tartja dominanciáját még a globalizált világban is, rá kell mutatnunk, hogy a neokonfucianizmus ilyen mértékű térnyerése Koreában egy rezsimváltás legitimizációjának ideológiai megalapozását szolgálta, a továbbiakban pedig ugyanennek a hierarchiára épülő rezsimnek a megmaradását. Mint ilyen, erősen átpolitizált, a kormányzat számára rendszervező erőt és számos esetben a törvényi szabályozás kiindulópontját, nem hagyhatták ellenőrzés és tudatos irányítás nélkül. A törvényes környezetbe bebetonozott erkölcsi normarendszer és a hagyománytisztelőt, kollektív szemléletet, szigorú alá-fölé rendeltségi viszonyokat hangsúlyozó politikai irányítás így kölcsönösen, több száz évre szilárdan megtámogatta egymást, és ellenállt a változásnak. Az egymást követő nemzedékek gondolkodásában ez a homogén ideológia mélyen gyökerező társadalmi mentalitást hozott létre, amelyet nagyon nehéz megváltoztatni.

A politikai hatalomváltás a 14. században történt, és mint annyi más történelmi esemény a félszigeten, szorosan összefüggött a szomszédos Kínai Birodalom erőviszonyaival. A 14. sz. első felében úgy Kínában, mint Koreában a mongolok által alapított Yuan dinasztia (1206–1368) gyakorolt hatalmat, amely azonban a század közepére végzetesen meggyengült. A hatalmi vákuumot a mongolok ellen harcoló, alacsony származású hadvezér, Hung Vua használta ki, aki megalapította a Ming dinasztiát (1368–1644), új kihívások elé állítva a Yuan-dinasztiát követő koreai Korjo királyságot.

A Korjo dinasztia uralmának vége zűrzavarokkal és belső viszályokkal teli időszak volt. A kaotikus helyzet új hivatalnokréteg kialakulásához vezetett, neokonfucianista tudósokból, egyben gyakorlati közigazgatási ismeretekkel rendelkező tisztviselőkből. A zavaros külpolitikai viszonyok fegyveres harcokat generáltak: a vörös turbánosok⁶ és a japán kalózok elleni védekezés pedig új katonai elitet is generált.⁷ Az új dinasztia megalapítója – Lee Seong Ye – kitüntette magát a vörösturbánosok elleni harcban, majd szakítva uralkodója irányvonalával – Korjo vezetői hűek voltak a Yuanokhoz – feladta a Ming elleni harcot, jó érzékkel téve le voksát az új győztes mellett. A neokonfucianus ideológia politikai tökévé vált a hanyatló korjói monarchia és nemesség elleni harcban.

⁶ A mongolok elleni lázadás résztvevői, nevüket vörös sáljukról kapták.

⁷ Shin 2005.

A Yuan (Korjo) – Ming (Joseon) szembenállás nem csupán a csatamezőkön jelent meg. A kormányzati struktúrákat meghatározó szellemi-vallási gyakorlat is különbségeket mutatott, amelyek aztán Koreában is megteremtették az ideológiai alapot a vallási hatalomátvételre (is). A mongol származású Yuanok számára a Kínában már ezer éve meghatározó konfucianizmus idegen volt, nem ragaszkodtak a követéséhez, és bár a hatalomgyakorlás érdekében fenntartották a konfucianista iskoláztatást és vizsgarendszert, az uralkodók a tibeti buddhizmust követték, nem meglepő, hogy a buddhista befolyás megnőtt. „Az egész Yuan-korban az uralkodóosztályok általában meglehetősen kis jelentőségűnek tartották az iskolákat, és azt mondták, hogy a költészet és a betűk hasztalanok. A konfuciánus tudósok társadalmi rangja történelmi mélyponton volt.”⁸ A magukat a Yuanok idegenségével szemben meghatározó Mingek tudatosan állították helyre az ősi kínai tradíciókat és szokásokat,⁹ nem meglepő, ha az őket követő koreai rezsimek hasonlóképp viselkedtek. Koreában a Korjo időszakban a buddhizmus államvallássá lett, a buddhista szerzetesek töltötték be a vezető politikai tisztségeket. A korszak végén azonban megnőtt az ellenségeskedés a buddhista és konfuciánus hitvallás követői között, a neokonfucianizmus egyre nagyobb számú követőt szerzett, a Joseon dinasztia hatalomra kerülésével itt is elkezdődött a buddhizmus visszaszorítása, melynek ürügye és Birtalan Ágnes szerint oka is volt, hogy „a magas hivatalokat viselő [buddhista] szerzetesek óhatatlanul belekeveredtek az állam, vagy nemesi érdekcsoportok manipulációiba, és ezzel kompromittálták magukat... Ez a folyamat azért is mehetett végbe zökkenőmentesen, mert az államszervezetben mindig is jelen volt a konfuciánus tanításokban jártas hivatalnoki réteg. A konfucianizmus terjedését, szerepének fontosabbá válását elősegítette a korszak erőteljes Ming-orientációja is.”¹⁰

A Kr. e. 6–5. sz. táján Kung-fu Ce által összeállított konfuciánus iránymutatás szerint minden kapcsolat alapja öt alapvető elv:

- a gyermekek (főleg a fiúk) feltétlen engedelmissége az apjuknak,
- minden alattvaló feltétlen engedelmissége a királynak,
- a feleség engedelmissége a férjnek,
- a fiatalok engedelmissége az idősebbeknek,
- a barátok közötti bizalom.

Nyilvánvalóan erősen leegyszerűsítő lenne a több évszázadon keresztül formálódó tanításokat erre az öt sorra korlátozni, mégis már ezekben az alapvető megállapításokban benne rejlik néhány jellemvonás, amely a továbbiakban meghatározta a kialakuló inkább filozófiai, mint vallási rendszer körvonalait:

- könnyen értelmezhető, adaptálható és követhető lényegi vezérelvek,
- a fennálló helyzethez igazodó, azt tovább erősítő, a hierarchiát középpontba helyező megközelítés,
- a társadalomban követendő szerepek meghatározása, szintén a meglévő patriarchális értékrend nyomvonalán.

Az uralkodó kormányzati és társadalmi formákhoz igazodó tanítások tökéletesen alkalmasak voltak rá, hogy alátámasszák az autokratikus államirányítást, nem meglepő, hogy már Kínában állami ideológiává vált a konfucianizmus. Vasziljev a kínai állapotokat jellemzi, de leírása igaz a későbbi, koreai helyzetre is:

⁸ Zhang (szerk.) 2019. III. kötet 151.

⁹ Paludan 2009.

¹⁰ Birtalan 2013.

„Konfuciusz tanításának hivatalos állami ideológiává válása nagy hatással volt magának a tanításnak a sorsára is. A konfucianusok nem csupán kötelező szabályként terjesztették mindenütt s az élet minden területén a maguk etikai szabályait és kultuszait, hanem ezeket kiáltották ki a valódi kínaiság mértékének és jelképének... Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy minden egyes kínai születésénél fogva és nevelése miatt elsősorban konfucianus volt: életében, viselkedésében, életmódjában, másokkal való érintkezésében, a legfontosabb mindennapi szertartások elvégzésében, az illendőség és szokások tekintetében – egyszóval minden vonatkozásban és mindenütt életszabálynak fogta fel a konfucianizmust, mint az ősök akarátát megtestesítő hagyományt.”¹¹

A leírás pontosan érzékelhetővé teszi, hogyan válik egy etikai előírás identitásképzővé, sőt nemzeti identitást meghatározó tényezővé. És ahogy majd Koreában, az állam Kínában is gondoskodott róla, hogy a rendszer e remek kiszolgálója sérthetetlen legyen. „Minthogy a konfucianizmus teljes befolyást élvezett az oktatási és nevelési rendszerben, és képes volt megszervezni az állami vizsgarendszert azzal a gyakorlattal együtt, hogy a hivatalokat a legtehetségesebb konfucianusokkal töltsék be, és mivel ennek révén valóban alapjává lett az ország adminisztratív és politikai struktúrájának, a konfucianizmus sérthetlenné vált, és semmi sem helyettesíthette volna... olyan erő volt, amelyet nem lehetett felszámolni, csak ha felszámolnak mindent, ami a társadalmat fenntartotta.”¹² Ez a társadalmi rend Koreában a 20. század elejéig kitartott.

A konfucianizmus Kínában a Han-dinasztia (Kr. e. 206 – Kr. u. 220) idején vált államvallássá, a dinasztia bukása után azonban háttérbe szorult a buddhizmus és a taoizmus mögött. A Szung-dinasztia (960–1279) idején ismét előtérbe került. „Ez a mozgalom, amit nyugaton neokonfucianizmusnak neveznek, részben a buddhizmus és taoizmus által felvetett metafizikai kérdésekre adott válaszként született. Azonban a neokonfucianusok elutasították a buddhistáknak az anyagi világgal szembeni bizalmatlanságát, és a túlvilág középpontba állítását, ehelyett az érzékeinkkel felfogható világ realitását, valamint az állam és társadalom jobbításáért végzett munka szükségességét hangsúlyozták.”¹³ Az irányzat nyilvánvalóan tovább erősítette a konfucianizmus alkalmasságát az államalkotó ideológiává válásra.

A 14. sz.-ban Koreában hatalomra került Lee vagy Joseon-dinasztia (1392–1910) ezt a neokonfucianista tanítást vezette be, segítségével biztosította legitimizációját és társadalmi támogatottságát az elkövetkező ötszáz évben. Koreában a neokonfucianizmust a hatalmi bázis megszilárdítására használták fel, segített létrehozni egy erősen centralizált, tekintélyelvű államformát, amelynek érdekében a mögöttes polgári struktúrát és a társadalmi szokásokat összhangba hozták a az uralkodó osztály politikai filozófiájával. Ez azt eredményezte, hogy az állam társadalma zárt és stabil lett, amelyben az állampolgárokat az örökölt társadalmi státuszuk, a koruk és nemük szegregálta.

Hogy biztosítsák az erkölcsi követelmények terjedését a társadalomban, könyvekbe foglalták az elvárásokat. Az első népnevelési és erkölcsi tankönyv (és példagyűjtemény) a *Samgangaengsildo*, amelyet 1434-ben Sejong király parancsára állítottak össze, és hamar nagyon olvasottá vált.¹⁴ Említendő még az *Iryunhaengsildo*, amelyet 1518-ban adtak ki, illetve a kettő ötvözéséből készült 1797-es *Oryunhaengsildo* című erkölcsi kézikönyv. A folyamatos munka jelzi az igényt, hogy a társadalmi, gazdasági

¹¹ Vasziljev 1977, 157.

¹² Uo. 182–183.

¹³ Shaughnessy (szerk.) 2011, 85.

¹⁴ Lee é.n.

és kulturális változásokat központilag ellenőrzött módon jelenítsék meg az etikai elvárásokban.¹⁵ Ezekben az illusztrált kiadványokban többek között a helyes női viselkedési mintákat is plasztikusan megjelenítették, és gondoskodtak róla, hogy eljussanak a célközönséghez.

A politikai hatalom által kezdeményezett, felülről jövő kultúraváltás sikere azonban kétséges lehet, hiszen új ideológiákat törvényi szabályozással bevezetni lehetséges, azonban az alattvalók ösztönszinten működő normakövetése ehhez aligha idomul azonnal. A normaváltás lassú, természetes körülmények között kis lépésekkel formálódó és nemzedékeken át tartó folyamat. Jól szemlélteti ezt a házassági szokások lassú változása. A Joseon dinasztia hatalomra kerüléséig Koreában az uxorilokális vagy matrilokális házasság volt szokásban, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a házasságkötés után a férj követte feleségét annak háztartásába és nem fordítva. Ez a neokonfucionista elméletekkel nem volt összeegyeztethető. Ch'oe Hang, Sejong király tanácsadója és teoretikusa a következő ideológiai magyarázatot fűzte ehhez:

„Az, hogy az ég megelőzi a földet, a keménység és lágyág elve. Az, hogy a feleség engedelmeskedik a férjének, a jin és jang elve. Ezért a férfi veszi kezébe a gyeplőt és vezet, a nő pedig az engedelmességet teszi feladatává és követi... [Jelenleg] a férfi lép a nő házába. és ezzel összekeveri a férj és feleség jelentését. A jang engedelmeskedik a jinnak, és ezáltal szembemegy az ég és föld elvével.”¹⁶

Sejong a dinasztia 4. királya volt, és aktívan kellett küzdenie a neokonfucianizmussal össze nem egyeztethető társadalmi szokásokkal. Az uxorilokális forma, ha nem is érintetlenül, de még évszázadokig kitartott, az Imjin háború után kezdett a patrilokális szélésebb körben terjedni, és a 18. sz.-ra honosodott meg szilárdan. Hasonló volt a helyzet a nők családon belüli helyzetével, az anyai ágon is létező örökösödéssel és az özvegyek újraházasodásával. A forrásokból kitűnik, hogy ezek sokáig létező jelenségek voltak, és hasonlóképp a 17. sz.-i japán és kínai betörések után változott meg a helyzet, elsősorban a fiúk előnyben részesítésével, amely kiegészült a primogenitúra szabállyal a vagyon felaprózódásának megakadályozása érdekében. A lányok pozíciója meggyengült, a házassági gyakorlat megváltozott, a nő elértéktelenedett születési családjában, míg új családjában csak akkor szerzett magának elismerést, ha fiút szült.¹⁷

Az ilyen és ehhez hasonló társadalmi gyakorlatok megváltoztatása érdekében születtek neokonfucianus irodalmak és népnevelő könyvek, azonban a konfucianista műveltség terjedése hagyományosan írásbeliségen alapult, amelyhez a társadalmi többséget alkotó alsóbb néposztályok nem férhettek hozzá, részben, mert nem volt joguk az iskoláztatáshoz, részben pedig a műveltség kínai jellege miatt. Az írásbeliség a bonyolult kínai jeleken alapult, a műveltség nyelve a kínai volt, hosszú időre volt szükség mindezek elsajátításához, amire a dolgozó rétegeknek nem volt módjuk. A buddhizmus, taoizmus és a nép körében népszerű sámánizmus továbbra is fennmaradt, ahogy a konfucianizmust megkérdőjelező vélemények is. A már említett Sejong, trónralépésének idején azzal szembesült, hogy a közerkölcsök (amelyek a harmóniát hirdető konfucianizmus olyan nagy jelentőségre tettek szert) megkérdőjelezhető állapotban vannak. Gyakori volt a rokongyilkosság, rablás és nemi erőszak, a társadalmi zavargások sem voltak kivételesek. Sejong a társadalmi rendellenességek megszüntetésének lehetőségét a közerkölcsök megjavításával tartotta lehetségesnek, amelyhez – és egyben a politikai hatalom

¹⁵ Sz.n. é.n. Oryunhaengsildo

¹⁶ Novicoff é.n.

¹⁷ Chung et al. 2021

ideológiájának megszilárdításához – nélkülözhetetlen volt a neokonfucianizmus terjesztése minél szélesebb körben. A népművelő könyvek elolvasásához alfabetizmusra volt szükség, ezért Sejong történelmi jelentőségű cselekedetét hajtott végre: utasítást adott a könnyen elsajátítható, koreai nyelvhez alkalmazkodó ábécé létrehozására, népművelő könyvek írására és a kínai konfucianista irodalom koreai nyelvre fordítására, amely hozzáférhetővé tette a kérdéses tartalmakat. Megszületett a hangül, amely – a művelt társadalmi elit ellenállása miatt – még sokáig nem vehette át a mainstream kultúra kommunikációs szerepét a kínai írásjelektől, de lehetővé tette kevésbé kiváltságosak – és nők – számára is a műveltség egy fokának az elérését.¹⁸

A neokonfucianizmus terjedése megállíthatatlan volt.

A nők és a neokonfucianizmus

Ahogy a fentiekből kitűnik, a nők helyzete, ha nem is gyorsan, de gyökeresen megváltozott a Joseon dinasztia idején. „A konvencionális szabályok szerint a nők élettere főként a családra koncentrálódott, ahol feltétlen engedelmisséggel tartoztak férjüknek. Továbbá... a férj szüleinek is, amivel az meny-anyak viszony a koreai családok alapvető feszültségforrásává vált. Az özvegyiségre jutott nők – az elhunyt férj iránti tisztelet jegyében – nem köthettek újbóli házasságot.”¹⁹ A nő részvétele elengedhetetlen alapvetése volt a családot, mint idealizált társadalmi alapegységet kezelő társadalomnak. A férfinak meg kellett házasodnia, nem kis mértékben azért, mert a felnőtté válás előfeltétele a házasság volt. A házasság bekövetkeztének biztosítására törvényi szabályozások születtek.²⁰ Ahhoz azonban, hogy a nők a rájuk szabott szerepet tökéletesen alakítsák, egész életüket, még a gondolkodásukat is szigorú elvárások mentén alakították.

A leánygyermekeket kora gyermekkorukban elkezdték felkészíteni későbbi feladataikra, és pedig családjuk nőtagjai, akiknek egyik legfontosabb elhivatása éppen az volt, hogy gyermekeiket a merev társadalmi rend tökéletesen alkalmazkodó építőköveinek szerepére felkészítsék. Hét éves koruktól gyakorlatban is megtapasztalták a tanult normák első jeleit, amikor elválasztották őket fiútestvéreiktől, és az idő előrehaladtával egyre inkább a ház belső, nőknek fenntartott tereibe szorultak. A konfuciánus doktrínakon kívül megtanultak mindent, amire egy férjzett nőnek, családanyának szüksége lehetett. Különösen kiemelt volt erkölcsi képzésük.²¹

Az engedelmisség és kötelességtudat mellett a legfontosabb női erénynek a szüzesség számított, mint általában a patriarchális rendszerekben, így igyekeztek biztosítani az apai ág tisztaságát. Ezt befolyásolhatták szerencsétlen történelmi események, mint az Imjin háború²² a 16. sz. végén, amikor a japánok annyi nőt erőszakoltak meg, hogy a tisztaság kultuszát nem lehetett változatlan formában fenntartani. Újabb erények váltották fel, mint például a nevelés képessége vagy a főzőtudomány. Ugyanakkor ebben a háborúban is megjelent a női cselekvőképesség bizonyításának paradox gyakorlata: öngyilkosság tisztaságuk védelmében. Ez az önérvényesítési eszköz más esetekben is felmerülhetett: „Lehetőségük volt öngyilkosságra is, ami bár a mai olvasó számára kiáb-

¹⁸ Yoo 2006.

¹⁹ Csoma 2018, 70.

²⁰ Deuchler 1992.

²¹ Uo.

²² Japán invázió Korea ellen, 1592–1598.

rándító, de meglehetősen gyakori volt. Bár az öngyilkosság semmiképp nem volt kívánatos, a nők gyakran tiltakoztak vele a vélt rágalmazás ellen, vagy egyszerűen csak a nemrég elhunyt férjük iránti odaadásukat akarták kifejezni. A hírnév posztumusz felledülése hatással lehetett arra is, hogy az illető gyermekeit hogyan ítélték meg.”²³ A tisztaságát megőrző nő azonban nem csak gyermekei megítélését javíthatta, de egész családját tiszteletre méltóvá tehetette. Hivatalosan ugyan nem léteztek pontos normák arra vonatkozóan, hogy mitől erényes egy nő, mégis a női erények sokféle típusát jutalmazták, a jutalmak pedig extra nyomást gyakoroltak a nőkre, hogy megőrizzék tiszta erkölcsüket, illetve engedelmeskedjenek férjüknek, szüleiknek, apósuknak.²⁴

A női erények őrzését szolgálta az öltözködés is, melyről a konfuciánus törvényhozók úgy vélekedtek, hogy a női alakot úgy kell öltöztetni, hogy illetéktelenek ne pillanthassák meg. Az arcot legyezővel, fát్యollal vagy kalappal kellett elrejtetni.²⁵ Az elvárás szerint a női test egyetlen része sem volt felfedhető, következésképp az ideális öltözködés érdekében a nők több rétegnyi ruhát viseltek, hogy ne csak láthatatlan legyen a testük, de annak formája is észrevehetetlen.²⁶

Ahogy korábban már utaltam rá, az elkülönülés nem csupán az elvárt viselkedésben, de fizikai értelemben is érvényesült. A házakat férfi (külső) és női (belső) terekre osztották, a nők nemkívánatosak voltak a „férfi térben”, akár családi, akár rituális értelemben. A nők megjelenését a nyilvános terekben szintén erősen korlátozták.

A nőkre vonatkozó legfontosabb szabályok a következők voltak:

1. A házasságot a szülők szervezték, a leendő partnerek nem voltak kezdeményező szerepben.
2. A házasságkötés után a nő férje családjának tagjává vált, a férfi családjának háztartásába költözött, szülőházát minimálisan látogathatta.
3. A nőknek nem volt hivatalos neve, a férfiakhoz viszonyított helyzetük és földrajzi származásuk alapján azonosították őket. A házasságot a férj anyakönyvébe jegyezték be, és pedig a nőt csupán családja neve reprezentálta.
4. Ha a nő nem volt képes fiúval megajándékozni a férjét (és annak családját), a szokások szerint örökre fogadtak egy férfi rokont vagy a férj második feleséget vehetett magához, hogy az fiút szüljön.
5. Hét éves koruktól elkülönítették a fiúkat és lányokat, a leánygyermek tíz éves korától nem, vagy csak nagyon korlátozottan mozdulhatott ki a házból.
6. A házon kívül a nő köteles volt elfátyolozni az arcát.
7. A felnőtt nő engedélyezett férfitársasága csupán a rokonságára korlátozódott...
8. ...idegenekkel nem beszélgethetett közvetlenül.

A nők számára íródott felvilágosító könyv, a Naehun rámutatott a helyes női viselkedés négy alapszabályára (is):

1. erkölcsös viselkedés: a nő legyen csendes, szelíd, fegyelmezett,
2. helyes beszéd: a nőnek nincs szüksége retorikai tehetségre, de a rossz, sértő nyelvezet kerülendő, legyen visszafogott,
3. helyes megjelenés: a szépség nem elvárás, de legyen tiszta öltözködésben és megjelenésben is,

²³ Novicoff é.n.

²⁴ Han 2004.

²⁵ Deuchler 1992.

²⁶ Kim 2003.

4. a nőnek mindennapi feladataiban nem kell kiemelkedően ügyesnek lennie, de oda kell figyelnie a női feladatokra, mint a szövés vagy vendéglátás.²⁷

Összességében a „neokonfucianus tudósok úgy vélték, hogy a nők alacsonyabb rendűek, mint a férfiak... Úgy vélték, hogy a nők passzív befogadói annak az életnek, amelyet a férfiak ültettek beléjük; nem játszottak aktív szerepet az élet megteremtésében... A nő teste volt az edény, amelyen keresztül a férfi vonal... továbbörökíthető volt. Ezért a nők legfontosabb fizikai tulajdonságai azok voltak, amelyek megmutatták, hogy képes gyermekeket – különösen fiúkat – szülni.... A neokonfucianus társadalom szigorú ellenőrzést tartott fenn a nők teste felett a rejtőzködés technikáival, valamint az illendőség, az önzetlenség és a családi test iránti odaadás követelményeivel, biztosítva ezzel a család „monopolhelyzetét” a nők teste és reprodukív munkája felett.”²⁸

Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a neokonfucianista normarendszer teljes kidolgozott valójában az elit életét dominálta, jelesen a yangban megnevezéssel illetett arisztokráciáét, míg a köznemesi és dolgozó nők, köszönhetően társadalmi-gazdasági szerepüknek, sokkal változatosabb életet éltek, kevésbé kötötték őket a nemi normák.²⁹ Létezésüket társadalmi-gazdasági pozíciójuk sokkal inkább befolyásolta, mint a konfucianus normák. „Míg az elit nők számára kötelező volt a konfucianus nemi normáknak megfelelni, a nem elit nők számára ez önkéntes volt. Ha az elit nők megszegték a normákat, akkor az állam büntetőintézkedéseket hozott. A nem elit nők esetében az állam nem avatkozott be... kivéve, ha a férfiak vagy mások vádat emeltek ellenük.”³⁰

A „dolgozó nők” közül a kiválasztottak számára néhány szakma is nyitva állt, de aligha állíthatjuk, hogy ne kellett volna komoly áldozatokat hozniuk hivatásuk oltárán. Ha eltekintünk a névtelen tömegektől, akik a családi gazdaságokban kamatoztatták képességeiket és erejüket, négy területet lehet kiemelni, ahol a nők érvényesülhettek. Először az udvarhölgyeket kell megemlítenünk, azokat a nőket, akik az udvarban teljesítettek szolgálatot. Gyermekekortól készítették fel a feladatra ezeket a lányokat, így nem állíthatjuk, hogy a pályaválasztás részükről önkéntes lett volna. Ezek a nők soha nem mehettek férjhez, azaz létük alapjaiban tagadta a női létezés lényegét, a családalapítást és gyerekszülést. Hosszas felkészülés után (tizenöt év) lehettek teljes jogú udvarhölgyek, akik az udvartartás magas rangú nőtagjai mellett játszottak segítő szerepet. Harminc év szolgálat után nyerhették el a legmagasabb rangot, a palota matróna szintjét. Többnyire a halál is a palotában érte őket.

Az orvosnők annak köszönhették létezésüket, hogy a végletes rejtőzködés, amelyet elvártak a yangban nőktől, gyakran az életükbe került, hiszen magasan értékelt tisztaságukat őrizendő nem engedték, hogy férfi orvosok megérintsék őket. A női orvosok számára ez nyilvánvaló emelkedést jelentett, hiszen a rabszolgák közül választották őket. Állami képzésen vettek részt, és vállalniuk kellett tudásuk gyakori felmérését, amennyiben havonta vizsgáztak, és ha nem feleltek meg, vissza kellett térniük eredeti beosztásukba a cselédség közé. Legalábbis a legközelebbi sikeres vizsgáig. A legjobbak fizetést is kaphattak. Alacsony társadalmi rangjuk, a tanulásra és munkára fordított idő nem tette őket kíváncsi feleséggé, így számukra sem adatott meg az az elismerés, amelyet csak a családjukat sikeresen gyarapító asszonyok nyerhettek el.

²⁷ Park Matthews 2005.

²⁸ Kim 2003.

²⁹ Kim 2019a.

³⁰ Kim 2019a.

A sámánnők ambivalens megítélése már magában nehezítette a helyzetüket. A neokonfucianizmus térhódításának korai szakaszában az ideológiával össze nem egyeztethetőnek nyilvánították a sámánizmust, és üldözték. Azonban olyan mélyen gyökerezett a népi spiritualitásban, hogy kénytelenek voltak belátni, jobb, ha beépítik a rendszerbe, így a sámánok szociális feladatokat láttak el, betegeket és nincsteleneket kezeltek, és adójukkal hozzá kellett járulniuk az állam bevételeihez.

Végül meg kell említenünk a női szórakoztatókat, aki a társadalmi normáktól a legélesebben tértek el, hiszen szexuális szolgáltatásokat is nyújtottak, azaz a tisztaság nagyra becsült erényét nem tartották be. A szakma természetesen erősen rétegzett volt, egészen a hadsereg kiszolgálására hivatott prostituáltaktól a magasan képzett, elit szórakoztatásban jártas, művelt, olykor orvosi ismeretekkel is rendelkező, a japán gésákhoz hasonlítható ginszengekig. Az egyetlen női társadalmi csoport volt, akik nyíltan érintkezhetek a férfiakkal. Alacsony származásúak voltak, és szexualitásuk miatt többnyire megvetés övezte őket. Az állami vezetésben viták övezték a létezésüket, még az is felmerült, hogy betiltják a hivatást, de ez nem történt meg, az állam inkább domesztikálta a feladatot, és hivatalt állított fel az alkalmas jelöltek felkutatására.³¹

Ezek a nők munkát vállaltak, ami némi függetlenséget jelentett, azonban nagy árat fizettek érte. Egy olyan társadalomban, amelyben a nőket alacsonyabb rendűnek tekintették, és értékük csupán a család érdekében tett erőfeszítéseik arányában realizálódott, ezek a nők többnyire kénytelenek voltak lemondani a családayaságról, mint számukra presztízsemelő tényezőként egyedülként meghatározható funkcióról. Tulajdonképpen a nőiség társadalmi értelmezésében megfogalmazódó lényegétől fosztották meg őket.

A jóval kötöttebb életmódot élő yangban lányok és asszonyok számára a hivatás vállalása elképzelhetetlen volt, de a neokonfucianus rendszer működése olyan váratlan előnyt generált számukra, amely a korszakban a női szerepeket jóval szabadabban értelmező társadalmakban is ritka volt. Tanulhattak. „A Joseon-dinasztia idején váltak a nők először hivatalos oktatási alanyokká Koreában.”³² 1485-ben már törvénybe foglalták, hogy a már említett etikai útmutatót, a Samgangaengsildo-t át kell írni hangulra, hogy a nők is képesek legyenek elolvasni. A cél nem a nők tudásának és gondolkodásának kiszélesítése volt, sokkal inkább a nők etikai nevelése, hogy családjuknak jó leányai, férjüknél erényes asszonyai, bölcs anyák, özvegyként és vészerhes időkben kiemelkedően erkölcsösök legyenek. Más szóval a cél az volt, hogy a nők a Joseon társadalom által elvárt ideális figurákká alakuljanak. És a célkitűzést sikerrel megvalósították.

A sikeres társadalmi program mellett azonban ott voltak a további előnyök: a cél érdekében megalkotott, könnyen elsajátítható ábécé, a hangul lehetővé tette a nők számára az írástudás elsajátítását, ami jelentős különbséget hozott létre a nők életében, kulturális szintjében. Sokak számára ráadásul ugródeszkát jelentett a további művelődés felé: képessé váltak a kínai írásjegyek megtanulására, a klasszikus kínai műveltség megszerzésére is. Nőtt a gondolkodási képességük és az önismeretük, önbizalmuk. Mivel a yangban nők voltak felelősek gyermekeik műveltségéért és megfelelő konfucianus neveltetéséért, az önművelés többé-kevésbé elvárásként is megfogalmazódott. De a nők nem csak kötelességtudatból olvastak és tanultak, élvezeti forrássá is vált. Még hozzá egyre népszerűbbé, annak ellenére, hogy a férfiak erős ellenérzéssel kezelték az ilyenfajta aktivitást. Különösen, ha az érintett könyvek már túlmutattak az erkölcsi útmuta-

³¹ Han 2004; Csoma 2018; Chung et al. 2021.

³² Chung et al. 2021.

táson. Ilyenek voltak a regények, különösen a 17. századtól, amelyek szerzői idővel reagáltak a női közönség igényeire, már nem csupán férfi hősöket helyeztek középpontba, hanem női főszereplőket is. Könyvesboltok nyíltak, amelyek lehetővé tették a nők számára a kölcsönzést is. Az írástudatlan nők részt vehettek nyilvános felolvasóesteken vagy a könyvek pansori előadásán.^{33,34} Bővült a nők ismereteinek köre, és átélhettek olyan élményeket, amelyeket a valóság szigorú kötöttségektől terhelt társadalmában soha nem ismerhettek meg.³⁵ A nők írókként is megjelentek, különösen a kései Joseon-korban.³⁶

Lassú erózió – a 20. század modernizációjának hatásai a nőkre

A Joseon-dinasztia uralta királyság többévszázados népnevelő munkájával alaposan körülbástyázott hatalmi felépítményén a nyugati befolyás megjelenése ütötte az első réseket a 19. sz. közepén. Hasonlóképpen a környező országokban végbemenő folyamatokhoz, itt is párhuzamosan jelentek meg az elzárkózó „Remetekirályság” határain a keresztény hittérítők és a nyugati nagyhatalmak hadihajói. 1866-ban megkezdődött a kehang (a kikötők megnyitása) folyamat. A végső áttörést végül Japán erőszakolta ki 1876-ban egy egyezmény formájában, majd hasonló előnyökhöz jutott az Egyesült Államok, Anglia, Németország, Oroszország, Olaszország, Franciaország és az Osztrák-Magyar Monarchia is.³⁷

Az idegenek megjelenése politikai és gazdasági válsággal járt együtt. A zavaros korszak során létrejött a Koreai Császárság, amely a függetlenség megőrzése érdekében kétségbeesett kísérleteket tett a modernizációra. Végül a japánok szereztek protektorátust Korea felett 1905-ben, majd „1910. augusztus 22-én... Korea önálló államisága megszűnt, az ország formálisan is a Japán Birodalom részévé vált.”³⁸ Ez az esemény egyben a Joseon-dinasztia regnálásának, a hivatalos neokonfucianista állami ideológiának is a végét jelentette.

Ebben a pár évtizedben a tradicionalista országnak viszonylagos hirtelenséggel számos számára idegen befolyással kellett megküzdenie. Köztük a kereszténység terjedésével, a demokratikus gondolat, a modern gondolkodásmód megjelenésével. „A befolyások segítettek gyengíteni az osztályrendszert és a nemek közötti merev korlátokat, és elősegítették az oktatás és a nők helyzetének javítását.”³⁹ Megalakult a Chan Yang Hoe, az első autonóm nőszervezet Szöulban 1898-ban, az oktatás kérdése előtérbe került. A keresztény női misszionáriusok hatására is létrejöttek oktatási szervezetek, alakultak leányiskolák.⁴⁰ A nők oktatása önmagában erodálta a hagyományos patriarchális rendszert,

³³ Pansori: koreai népi opera, narratív zenei előadásmód, az előadó énekel, dramatizált testbeszéddel, legyezővel, egy dobos kíséretében történetet beszél el.

³⁴ Han 2004.

³⁵ Chung et al. 2021.

³⁶ Kim 2019a.

³⁷ Csoma 2018.

³⁸ Csoma 2018, 118.

³⁹ Park Matthews 2005.

⁴⁰ Lee 1996: Women's Movements in Korea – Past and Present Seoul: Jeongwoosa hivatkozva: Hur 2011.

de fontos tény az is, hogy a későbbi nemzeti felszabadító mozgalom női vezetői, a nőmozgalmak aktivistái ezekben az intézményekben tanultak.⁴¹

A japán megszállás 1945-ig tartó időszaka az ország modernizációjának szempontjából erősen ambivalens megítélésű. Japán irányítás alatt kezdődött meg az erőltetett ipari modernizáció, amely a hagyományos agrárkirályságból elindította Koreát a modern, ipari nemzetté válás útján. A nők szempontjából ez az időszak több szempontból érdekes volt. „A nőket először ebben az időszakban hozták ki az otthonok belső szentélyéből az iskolákba és gyárakba.”⁴² Ezek a folyamatok később, az 1960–70-es évek iparosításához is jó alapokat teremtettek az ipari erőforrások kiterjesztéséhez, egyben a nők beemeléséhez is a növekvő munkaerőszükséglet kielégítésébe is. Különösen a textilcégek használták ki a '20-as években a nők olcsóbb munkaerejét, akik a hanyatló, vidéki mezőgazdasági szektorból érkeztek, azonban kimondottan hátrányos körülmények közé, alacsony bérekért voltak kénytelenek dolgozni, férfi feljebbvalóik nem szűnő szexuális zaklatásainak kitéve. Ennek ellensúlyozására szocialista női szakszervezetek jöttek létre. A női aktivizmus a függetlenségi mozgalmakban is megjelent.⁴³ A japán intézkedések tehát közvetve nyilvánvalóan hozzájárultak a nők öntudatra ébredéséhez.

A japánok ugyanakkor a koreai területek teljes beolvasztását tűzték ki célul, amely cél érdekében mindent megtettek a koreai identitást biztosító kulturális hagyományok eltörléséért. „Az iskolákban lényegében betiltották a koreai nyelv használatát és a koreai történelem oktatását. Állandó nyomást gyakoroltak a koreaiakra, és kötelezték őket a japán név felvételére... Volt idő, amikor már azért büntetés járt, ha valaki egyáltalán megszólalt koreaiul.”⁴⁴ Ugyanakkor a japánok kreatívan alkalmazták a tradíciókat, ha érdekükben állt. Kiváló példa erre a hoju rendszer, amely 1898-ban, már a protektorátus ideje alatt bevezetésre került, és amelynek előképe a merev patriarchális struktúra volt. A Hoju egy olyan törvényes családregisztrációs rendszer volt, amely csak Koreában létezett (bár megvolt a japán megfelelője is). A Hoju az a személy, aki a polgári jogban a család törvényes képviselője. A pozíciót csak egy személy töltheti be, éspedig élete végéig. A Hoju jellemzően az apa volt, aki így szó szerint családfő, utána pedig fia örökölte a feladatot. A fiatalabb fiúk házasságkötéskor saját családot alapítottak, maguk is hojuk lettek. A lányok férjeik családjának tagjaivá váltak, nőknek családfővé válni csak akkor volt esélyük, ha a családban nem volt túlélő férfi. A japánok hatalmuk megszilárdítására, a koreai társadalom ellenőrzésére használták a rendszert, amely nagyon praktikus volt, hiszen nem individuumokat egyenként, hanem többgenerációs családokat tudtak kontrollálni csupán a hoju szem előtt tartásával.⁴⁵ Ahogy a későbbiekben látni fogjuk a hoju rendszer megdőbbségen sokáig tartotta magát, és a neokonfucianus patriarchális elnyomás szimbólumává vált.

A II. világháború után a felszabadító-megszálló hatalmak által támogatott ideológiai kettéosztottság tovább erodálta a hagyományos koreai identitást és értékrendet. Dél-Koreában az amerikai csapatok és adminisztrációs segéderőik jelenléte újfajta magatartásformák megjelenését katalizálta, amelyet felerősített a koreai háború után létrejött autokratikus rendszerek iparosító, rohamos urbanizációt erősítő politikája. Az az életforma, amely több évszázadok során tökéletesen idomult a neokonfucianizmuson ala-

⁴¹ Hur 2011.

⁴² Kim 2003.

⁴³ Hur 2011.

⁴⁴ Kim 2019b, 19.

⁴⁵ Koh 2008; Cho et al. 2004.

puló értékrendhez, most lassan eltűnőben volt, és ez megkérdőjelezte az etikai normarendszer létjogosultságát. „A család szerepe és dinamikája... megváltozott a városi migráció és a szétválás következtében; a rituálék, a mindennapi interakciók, amelyek egykor szilárd testként erősítették a családot, helyet adtak a kiterjedt családoktól elválasztott nukleáris egységeknek.”⁴⁶

A nők helyzetének változásában nagyon nagy szerepet játszott, hogy egyre láthatóbbakká váltak, úgy az iskoláztatás, mint a munkavállalás terén. A nők oktatásának köszönhetően a női munkavállalók száma nőtt, illetve a nők attitűdje is megváltozott annak függvényében, mennyire vehettek részt a munkavállalásban, esetleg karrierépítésben. Nem meglepő módon rurális környezetben a régi hagyományok élénkebben élnek tovább akár ma is, míg a városokban a modernizáció és globalizáció alaposan aláásta őket. A női öntudat erősödését jelzik a 20. sz. folyamán egyre erősebbé váló nőmozgalmak is.

Ugyanakkor a mélyben ott lappang a neokonfucianus tradíció. A nőmozgalmak sokáig inkább a gazdasági-politikai problémákat helyezték a középpontba, azaz a tradicionális normarendszer következményeit, inkább a következményeket kezelték, mint az okokat. Csak az 1990-es években jelentek meg azok, a magukat már feministának tekintő csoportok, amelyek patriarchális kultúra megváltoztatására helyezték a hangsúlyt.⁴⁷ Annak ellenére történt így, hogy nagyon is tisztában voltak a nők hátrányos helyzetének a hagyományos kultúrával való összefüggéseivel. Erről árulkodik, hogy amikor végre elérkezett az idő, hogy a hoju rendszert maga mögött hagyja a társadalom, az eltörlését célzó mozgalomhoz olyanok is reprezentálták magukat, akik magukat nem vallották feministáknak. Vallásos csoportok, buddhisták, keresztények, katolikusok is csatlakoztak társadalmi közszereplők mellett a nyilatkozathoz, amelyet 2003-ban tettek közzé, és „egyet értettek abban, hogy a hoju rendszer eltörlésére van szükség a nemek közötti egyenlőség és a nemek méltóságának előmozdítása érdekében.”⁴⁸ Egyetlen választási csoport foglalt állást a hoju rendszer mellett, a Koreai Konfucianusok Szövetsége, amelynek hivatalos véleménye szerint a hoju-rendszer a konfucianizmus értékes része. Meg kell őrizni, mert a nemzeti identitást biztosító hagyomány része, eltörlése veszélyt jelentene a koreai identitásra. A Szövetség hasonló érveket fogalmazott meg az ezredforduló több a témát taglaló konferenciáján is, mint például 1999. november 27-én, „A konfucianizmus és feminizmus találkozása” című rendezvényen, amelyen feministák és konfucianista tudósok ütköztették érveiket. Az eseményt hosszas sajtópolémia követte, amely jelzi, hogy a kérdés nem jutott nyugvópontra, és mai is erőteljesen foglalkoztatja a közvéleményt. Az érvelés alátámasztja Kim Taeyon véleményét, aki szerint a poszt-koloniális és háború utáni újjáépítés időszakában a nemzeti identitás keresése fontos kérdéssé vált, és a neokonfucianizmus pedig a „koreaiság” jelképévé, Korea kultúrájában és nemzeti identitásában megnőtt a jelentősége, de mint a hétköznapi életben uralkodó ideológia, egyre inkább háttérbe szorult.⁴⁹

A hoju-rendszert 2008. január 1-jén törölték el Dél-Koreában.⁵⁰

⁴⁶ Kim 2003.

⁴⁷ Hur 2011.

⁴⁸ Koh 2008.

⁴⁹ Kim 2003.

⁵⁰ Cho et al. 2004

Női reprezentáció a dél-koreai történelmi filmekben

Az 1910-es évek modernizációjának idején a nyugati kultúra egyéb reprezentánsai között megjelent a koreai félszigeten a mozgóképek is. Japán és koreai fenntartású mozik egyaránt működtek, a némafilmeket narráció kísérte a pansori hagyományainak megfelelően. Bár 1926-tól erős japán cenzúra működött a műfajban, a filmkészítés rohamosan fejlődött.⁵¹ A női karaktereket azonban a korai némafilmekben férfiak játszották, az úttörő alkotás, amelyben színésznő jelenhetett meg, az 1923-as *A Hold alatt tett fogadalom* című film volt.⁵²

A háborús években a propaganda filmek kerültek előtérbe, az '50-es években pedig az amerikai kultúra fejtette ki elsősorú hatását. Az amerikai csapatok rádióadója (AFKN) sokat tett az amerikai könnyűzene népszerűsítéséért, a mozikban pedig a hollywoodi filmek domináltak.⁵³ Ebben az időszakban már színesedhetett a mozgóképek palettája. Bár nem történelmi témájú, de feltétlenül megemlítené a nők helyzetének változására reflektáló, 1956-os *Madame Freedom* című alkotás, amely egy egyetemi professzor háztartásbeli feleségének útját ábrázolja a házasságtörésig. A széles társadalmi vitát kiváltó, egy ideig betiltott film ábrázolja a hagyományos konfuciánus társadalom és az újonnan megjelenő nyugati felfogás okozta ellentmondásokat.⁵⁴ Ekkor váltak népszerűvé a történelmi filmek is. A *sageuk*, vagy történelmi film a mai gyakorlatban többnyire a Joseon-korban játszódik, amelynek páratlanul gazdag írott története kiapadhatatlan forrása lehet a kreatív feldolgozásoknak. Ugyanakkor az írásos források használata meg is kötheti az alkotó fantáziát, hiszen az azoktól való eltérést a történelmileg nagyon tudatos koreai közönség sokszor erős kritikával fogadja. Ezekben a korai történelmi művekben az ábrázolt időszak jellemzően megelőzi a Joseon-kort, ami lehetővé tette, hogy a realista részleteket szabadabban kezeljék.⁵⁵

Az 1960-as években aztán a hangsúlyt áthelyeződött a Joseon-korszakra, a közönség nyitottabbá vált a valós történelmi eseményekre, mint a távoli múlt homályos legendáira. Ezek a drámák a lejegyzett történelmet jelenítették meg, többnyire olyan kiemelkedő történelmi személyiségek történetét mesélték el, mint királyok és legendás hősök és évtizedekre meghatározták a műfaj kereteit. Az évtized filmgyártását erősen befolyásolta a diktatórikus vezetés 1962-es szigorú mozgóképtörvénye, ami konszolidálta a filmtársaságok helyzetét, de mivel a kormány minden részletre kiterjedő ellenőrzést gyakorolt, hosszú távon nagy és nem feltétlenül pozitív hatást gyakorolt a kreatív folyamatokra.⁵⁶

A '60-as években virágzott a zsáner, a '70-es években azonban a televízió elterjedése hanyatlást idézett elő a mozifilmek terén, míg a televíziós sorozatok közé még nem törtek be a történelmi feldolgozások.

Az autokratikus módszerekkel regnáló Park Jong Hee elnök elleni sikeres 1979-es merénylet, illetve a 1979-80 során lezajlott diáklázadások után a diktatúra az évtized második feléig felerősödött, ami a kulturális életben is éreztette hatását. Egyes vélemények szerint, az erotikus *sageuk* megjelenése, amely eltávolodott a hagyományosan kon-

⁵¹ Csoma 2018

⁵² Yu é.n.

⁵³ Csoma 2018

⁵⁴ Yu é.n.; Csoma 2018

⁵⁵ Lee 2014

⁵⁶ Paquet 2007

zervatív eszméktől és ábrázolásmódoktól, a kormány válasza volt a kemény katonai uralom elleni növekvő nyugtalanságra.⁵⁷ „A kulturális életben ettől kezdődően az ún. 3S (Sex, Screen, Sport) politikája határozta meg: készüljenek enyhén erotikus tartalmú játékfilmek, az emberek nézzenek minél több mozifilmet, és kövessék figyelemmel a sporteseményeket. Mindezek ugyanis tökéletesen alkalmasak voltak arra, hogy elvonják a lakosság figyelmét az aktuálpolitikáról és a közelmúlt eseményeiről.”⁵⁸ A tehetséges rendezők közül ugyanakkor, nem egy képes volt a testiséget a művészeti hatás szolgálatába állítani, a filmeket arra használva, hogy olykor drasztikus realizmussal ábrázolják a nők korábbi évszázadokra jellemző elnyomásának tragikus következményeit. Két emblematisz alkotáshat mindenképp meg kell említeni a korszakból: az első, a külföldön A nőkel szembeni kegyetlenségekről szóló mesék elbeszélése címen futó 1983-as alkotás, nem marad adós a többszörös nemi erőszak és lelki elnyomás érzékeny ábrázolásával. A mű főszereplője egy fiatal özvegy, akit első férjének családja elűldöz, miután egy családtag megerőszakolja, majd második – terméketlen – férje kényszeríti, hogy egy másik férfitől essen teherbe, fia születése után pedig ölje meg magát. A tragikus végkifejtlet egy valóban létező szokásra utal, a Sinerit akkor alkalmazták, ha a férj képtelen volt gyermeknemzésre. Titokban, a férj családjának beleegyezésével, sőt aktív közreműködésével, egy bizalmas barát, szolga vagy vándorkereskedő „szolgálatának” igénybe vételével történt meg a gyermeknemzés. Siker esetén azonban a feleség szégyenében vagy a család nyomására gyakran öngyilkos lett.⁵⁹ Szintén a fiúörökös születésének kényszerét dolgozza fel az 1986-os A pótnő (Sibari), ezúttal a gyermekáldás reményében ágyassá tett, érzelmileg és fizikailag kihasználta, majd félredobott fiatal lány sorsán keresztül. Ezek a filmek komoly nemzetközi sikereket értek el. Gondolhatnánk, hogy az erotika hangsúlyos beemelése a filmes eszköztárba jelzi a konfuciánus etika háttérbe szorulását, valójában a rendezők éppen arra mutattak rá, hogy ezek a tendenciák még mindig élénken jelen vannak. Az első filmről írták: „Lee Doo-yong kemény melodramát rendez, ahol a főhősre lesújtó tragédiák valójában sosem szűnnek meg, a kezdetektől az elkerülhetetlenül szomorú fináléig. Lee ezzel a taktikával meglehetősen éles vádat emel a nőkel való bánásmód ellen a 15. században, és különösen a férfiak uralta társadalom által előírt szabályok ellen. Ráadásul – és valószínűleg ez az oka annak, hogy a film annyi vitát váltott ki – vádjai mintha a film forgatásának idejére (a 80-as évekre) is kiterjednének, hangsúlyozva azt a tényt, hogy Korea továbbra is (és valójában még mindig) férfidominanciájú maradt.”⁶⁰

Az erotika használatával a filmkészítők többé-kevésbé sikert is arattak, hiszen, bár a régi sikerek nem tértek vissza, a nézőszám emelkedett.⁶¹

Míg az 1970-es években a televíziós történelmi filmek a Joseon dinasztia előtti időket célozták meg, amelyek elkészítésekor nem álltak rendelkezésre hivatalos krónikák, ez azonban azt is jelentette, hogy a kreativitás és a drámaiság nagyobb szerepet kapott, addig az 1980-as években a tévés történelmi sorozatok készítői a Joseon-kor felé fordultak. Eddigre hozzáférhetőbbekké váltak a történelmi feljegyzések, amelyek inspirációt nyújtottak, bár kötöttséget is. A korszak legjelentősebb alkotása az 1983-tól sugárzott Joseon 500 éve volt, ami bár nem elégedett meg a feljegyzések mozgóképes illusztrálásával, a figyelmet egyértelműen a valós történelemre irányítja a népszerűsítő

⁵⁷ Sz.n. 2007

⁵⁸ Csoma 2018, 249

⁵⁹ Lee é.n.

⁶⁰ Kotzathanasis 2018

⁶¹ Lee 2014

vagy fikciós történelem helyett. A nagyívű művet 8 évig sugározták, a több, mint 800 részt 11 sorozatra bontva. Azonban sem az erotika, sem az avatott történelem-kezelés nem hozott átütő nézettséget. Ennek egyik kiemelkedő oka volt, hogy mindkét szempont, mindkét filmkészítési alapállás a társadalomban domináns, férfi nézőknek kedvezett, míg a fogyasztók többsége már nő, avagy tizen-huszonéves fiatal volt. Új megközelítésre volt szükség a megnyerésükhöz.⁶²

Az 1990-es évek döntő jelenségeik a koreai tömegkultúra, így a filmgyártás szempontjából is. Az évtized elején történelmi mélyponton állt a koreai filmkészítés, köszönhetően az 1988-ban indult liberalizációs folyamatoknak, amelyeknek része volt a külföldi filmekre vonatkozó importkorlátozások feloldása, illetve engedély a hollywoodi cégek számára, hogy telephelyeket hozzanak létre Koreában. 1993-ra a koreai filmek a teljes látogatottságnak mintegy 16%-át tették ki csupán.⁶³ De már elkezdődtek a folyamatok, amelyek a 2000-es évek elejére megalapozták a hallyu jelenséget (koreai hullám=a koreai tömegkultúra hullámszerűen terjedő nemzetközi térnyerése), ami mára a globális tömegkultúra egyik meghatározó jelenségévé vált. 1992-ben új szereplők jelentek meg a gyártásban, a chaebol vállalatok, nagy tőkeerővel bíró, családi keretek között szerveződő konglomerátumok, amelyek mára világszinten meghatározó erővé váltak. A '90-es években kezdődő részvételük a finanszírozásban új lehetőségeket teremtett a minőségi tartalomgyártás szempontjából. Néhány nemzetközi (ázsiai piacon hódító) sikerfilm ráirányította a kormányzat figyelmét a tömegkulturális iparra, amely tendenciát az 1997-es, egész K-Ázsiában súlyos következményekkel járó gazdasági válság felerősítette, hiszen az új kormányzat stratégiai ágazattá tette, törvényi szabályozással és kedvező finanszírozási feltételek megteremtésével sikerpályára állította a filmgyártást is az egyéb szórakoztatóipari ágazatok mellett.⁶⁴ Témánk szempontjából meg kell említeni, hogy a nők megjelenése a munkaerőpiac magasabban jegyzett pozícióiban, meghatározó szerepkörökben is erre az évtizedre tehető, ahogy a közéletben is sikeresebben hallatták hangjukat. A modernizációval, a fogyasztói társadalom megjelenésével az időközben önálló keresővé váló nők „fontosabbá váltak fogyasztóként, mint... munkásként.”⁶⁵ A televíziós vállalatok is érzékelhették a női nézőszám megemelkedését, amely arra bírta őket, hogy a tartalmaikban a női szempontot, a női közönség igényeit hangsúlyozottabban vegyék figyelembe. „A piac bővülése jelentősebb tökézt hozott, ami lehetővé tette a nagy költségvetésű történelmi drámák gyártását. Ezenkívül a kaszkadőrmutatványok, a koreográfia, a művészet, a jelmezek, a smink, a zene és a kellékek terén elért fejlődés magas színvonalú játékfilmek gyártását eredményezte.”⁶⁶

A kortárs történetekben egyre nagyobb teret nyertek a globális piacot is megcélzó, szélesebb ízléskört megnyerni kívánó szórakoztató, divatos, csinos színészekkel hódító, könnyebben emészthető sztorik, amelyek képesek voltak megnyerni a szórakozásra fiatalabb és női korosztályt is. Ezekkel a hagyományos történelmi sageukok nem voltak képesek felvenni a versenyt. Az áttörést az 1999-es Heo Jun című sorozat jelentette, amely rekordnézettséget ért el. Az alkotóknak több szempontból is sikerült megújítania a műfajt. A legfeltűnőbb különbség az ábrázolt történelmi személyiségben rejlik. A főszereplő nemcsak, hogy nem egy nagymúltú dinasztia tiszteletreméltó uralkodója, de egyenesen egy érinthetetlen, a legalsó társadalmi rétegből származó nő és egy tisztviselő

⁶² Sz. n. 2007.

⁶³ Paquet 2007.

⁶⁴ Roll, 2021; Shim 2011; Shim 2008.

⁶⁵ Kim 2003.

⁶⁶ Lee 2014.

apa törvénytelen gyermeke, aki ily módon több szempontból is leküzdhetetlen hátránnyal indul az életnek. A 64 részes sorozat az ő útját járja végig, melynek során tiszteletreméltó orvossá válik. A hangsúly a történelemtől a karakterekre tevődött át, az emberi sorsokra összpontosult, ami azonosulási lehetőséget nyújtott a nézők számára. A zajos sikeren kívül vagy pontosan azért, a sugárzás új almfaj születését is jelentette: a fúziós saegukét.⁶⁷ Az ún. hiteles sageukkal szemben a fúziós sageuk teljesen fiktív, csupán azért tekintik sageuknak, mert történelmi háttérrel használ a történet elmeséléséhez. Ha az alkotók fel is használnak valós történelmi személyiséget, azt fiktív kontextusban teszik. Ebben a zsánérben gyakran előfordulnak fantasy elemek is, mint időutazás, természetfeletti lények- vagy képességek stb. Mivel ez a két almfaj a besorolás két végletét jelenti (teljesen történelemtől szemben a magas arányban fikcióval), a későbbiekben megszületett a frakciós sageuk fogalma, amely a történelmi tényekre összpontosít, de tartalmaz fikciót is. Az alkotók még egy szempontból tudatosan hangsúlyoznak a fúziós és frakciós sageukkal kapcsolatban, éspedig, hogy teret enged a modern gondolkodásmód megjelenítésének, ellentétben a hiteles sageukkal, amely minden szegmensben ragaszkodik a történelem realisztikus ábrázolásához. Természetesen a filmek széles skálán mozognak, sok esetben képtelenség őket egyik vagy másik almfajhoz besorolni, így nem meglepő, ha a olykor átfedések mutatkoznak, nemcsak a művek besorolásában, de a fogalmak definiálásában is.⁶⁸ A fúziós és frakciós saegukokat gyakran vádolják történelemhamisítással vagy azzal, hogy a kevésbé művelt közönség számára hamis képet festenek az eseményekről. Emiatt az alkotóknak nagyon óvatosan kell eljárniuk, ha nem akarnak társadalmi vitát kiváltani műveikkel. A problémák ellenére a műfaj nagyon népszerű, úgy Koreában, mint a nemzetközi közönség körében és az utóbbi 25 évben igazi felvirágzást élt meg.

Az eltávolodás a „hiteles” történelemábrázolástól nem csupán a kisemberek, de a nők filmes megjelenítését is megkönnyítette. A Joseon-kor hivatalos történetírása, amelyből a hiteles sageuk merített, nem hagyott teret a nőknek a férfiközpontú világ megörökítése során. A karakterközpontú fikciós alzsánerek azonban megengedőbbek, így mód nyílt a közönségigény kielégítésére, a nők hangsúlyosabb jelenlétére a filmvásznon és a tévéképernyőn.

A női központba helyezését nagy mértékben segítette elő a 2003-as Damo című film, amely egy Joseon-korabeli női detektív történetét meséli el. A film, hasonlóan a Heo Jun-hoz, alacsony társadalmi állású, ráadásul női főhőssel rukkolt elő, akinek a társadalmi különbségek miatt esélye sem adódott rá, hogy beteljesüljön szerelme a szeretett férfival, munkatársként azonban a közelében maradhatott. A sorozat nem próbál idealizálni, a végkifejlet tragikus, egyben jól ábrázolja a neokonfucianus női sorsot, amely a nőt, ha eltér a normák által rámért női szereptől és hivatást vállal, óhatatlanul megfosztja nőiségének alapvető elemeitől, többé-kevésbé se nem nő, se nem férfi szerepbe kényszeríti. A Damo óriási siker volt, megnyitotta az utat az erős női főszereplők hosszú sora előtt.

Ugyanebben az évben készült egy másik korszakosnak tekintett televíziós sorozat, az Palota Ékköve. A történet egy valós történelmi alakról szól, akit valóban megemlítenek a Joseon korabeli források egy rövid mondatban, női orvosként, akit Jungjong király nagyon kedvelt. A valós történelmi figura, homályban maradó történeti háttérrel tökéletes alapanyagul szolgált Lee Byung-hoon rendezőnek (aki korábban a Joseon 500 évét

⁶⁷ Sz. n. 2007.

⁶⁸ Kim 2023; Lee 2014.

és a Heo Jun-t megalkotta), hogy erős női karaktert hozzon létre. „A dráma egy nő emberi győzelmet mutatja be, aki leküzdötte a hátrányokat és akadályokat, úttörő szerepet vállalt a neokonfuciánus társadalmi hierarchiával szemben, anélkül, hogy elvesztette volna női identitását.”⁶⁹

Ezek a történelmi filmek egy tekintetben nagyon hasonlítanak: igyekeznek megtartani a történelmi hitelességet. Természetesen nem abban az értelemben, mint a hiteles sageuk-ok, de az alkotóknak oda kell figyelnie, hogy az akár fantasy elemekkel teletűzdelt filmek történelmi beágyazottsága hiteles legyen. A közönség ugyanis nagyon kritikus. 2021 márciusában például két rész után a gyártó cég levette a műsorról a Joseon Exorcist című, nagy költségvetéssel készült történelmi fantasy-horror, miután a közönség felháborodott a kínai stílusú díszletelemek, illetve ételek használata miatt, amely a nézők szerint: „a koreai történelem torzítása.”⁷⁰ Bármennyi is a fikciós elem, nem jöhet szóba a valós történelem meghamisítása. A Faith című sorozatban például, amely egy 21. sz.-i orvosnő időutazásáról szól a késő Koryo-korban, a főhősnő sürgősségi beavatkozással megmenti egy gyermek életét, annak ellenére, hogy történelmi tanulmányaiból biztosan tudja, hogy a későbbiekben ő lesz a kedvese gyilkosa. És nem jelenthetnek kivételt az etikai elvek sem, akkor sem, ha ezek nem egyeznek mai felfogásunkkal. A 2016-ban a roppant nagy költségvetéssel készült, és a koreai televíziózás egyik legnagyobb sikereként számon tartott Moon Lovers – The Scarlet Heart of Ryeo (a nemzetközi közönség ezen a címen ismeri) 20 részes sorozatban például szépen kirajzolódik a főszereplőnő – ezúttal ismét egy 21. sz.-ból Koryo-ba időutazást tévő ifjú hölgy – dilemma, amely abból táplálkozik, hogy saját normarendszere és abból építkező identitása nem összeegyeztethető szerelmének (a királynak), illetve annak környezetének etikai felfogásával. Az ellentmondás végül odáig fajul, hogy a lány lemond a boldogságáról saját integritása érdekében. A Live Up to Your Name című sorozatban – ezúttal fordított módon a férfi főszereplő, egy tradicionális koreai orvos utazik a 21. sz.-ba – a közösségért való önfeláldozás értéke jelenik meg, amikor a korunkban boldogan, szerelmével élő orvos kötelességtudatból hajtva visszatér az Imjin háború korába, hogy segítsen népén, háttérbe szorítva személyes érzelmeit. Mindebben pedig 21. sz.-i kedvese támogatja, és türelmesen várja, hogy dolga végeztével visszatérjen hozzá.

Paradox módon ezek a filmek, noha erős, individuális női karaktereket ábrázolnak, inkább erősítik, mint gyengítik a hagyományos neokonfucianista eszményeket. A Moon Lovers például, ahol az erős akarátú, de gyenge nő a férfi védelmére szorul, visszalépést jelent a nők általános társadalmi megítélésében, hiszen a Hamupipőke sztereotípiát erősíti. A „Hamupipőke történetek” 1994 óta számítanak a sorozatok kedvelt elemeinek. Oka talán a társadalmi mobilitás merevsége, amely szűk utat enged a felemelkedéshez, ennek másik olvasata szerint a pénz, hatalom iránti vonzalom az oka.⁷¹ Nem kétséges azonban, hogy a nő többségű közönség is erősíti, amely a patriarchális hagyománnyal egybehangzóan nyitott a sztereotípiára, ami a nők vágyát jeleníti meg a biztonságot nyújtó férfi felé. A Moon Lovers esetében a fantázia, hogy a hatalmas, erős férfi (fizikai megjelenésén túl, amivel valóban a törekény női főszereplő főleg magasodik), egy herceg, majd király a megmentő, lehetővé teszi a nézőknek, hogy teljes mértékben azonosulni tudjanak a nők istápolásának romantikus gondolatával.⁷² A rokonszenves szereplők, a

⁶⁹ Chung 2011

⁷⁰ Cha 2021

⁷¹ Lee és Ha 2014, Jun 2013

⁷² Hassam et al. 2019.

megnyerő történetek által közvetített eszmények akkor is hódítanak, ha mai elvárásaikkal, társadalmi körülményeinkkel nem összeegyeztethetőek. A koreai nők helyzete (is) sokat változott a 20–21. században, különösen a modernizáció, majd a globalizáció következtében, a társadalmi felfogás lassan, de megállíthatatlanul követte ezeket a változásokat. A tömegkultúra azonban nem feltétlenül hiteles lenyomata ezeknek a változásoknak, és noha nagy tömegekre hat, nem feladata és nem is várható el tőle, hogy társadalmi harcot végezzen. A tömegfogyasztó konzervatív, számára nonkonformak a forradalmi eszmék, a tömegkultúra pedig a nézői ízlés kiszolgálója. A forradalmi gondolat nem ettől a közegtől várható, hiszen reagál a változásra, de reagál a változást nem igénylő tömegízlésre is. Ami talán sajnálatos, hiszen a kultúrának éppen ez a szegmense éri el a legtöbb fogyasztót.

Összegzés

A fentiekben megpróbáltam plasztikusan bemutatni, milyen módon jön létre támogató kulturális és politikai környezetben egy olyan normarendszer, amely képes a társadalmi működéseket évszázadokra meghatározni, és még, amikor a támogató környezet megszűnik is, habitusképző hatása miatt, szívósan tartja magát, és változása rendkívül lassú és részleges. A kérdéses normarendszer ezúttal egy dominánsan patriarchális társadalmat hozott létre, amely alárendelt helyzetbe kényszerítette a nőket, de természetesen a férfiak sem vonhatták ki magukat a hatása alól. A maszkulin hatalom nem jelenti azt, hogy a férfi azt teszi, amit akar. „...a férfiak is foglyai, sőt öntudatlan áldozatai az uralkodó reprezentációnak, még akkor is, hogy ha az oly tökéletesen megfelel az érdekeiknek... az egész csoport gondolatai és cselekedetei, a mitikus-rituális rendszer – amikor sikerül megalapoznia magát a társadalmi struktúrák objektivitásában és az észleléseket megszervező mentális struktúrák szubjektivitásában – valójában önmegvalósító reprezentációként működik, és sem önmagában, sem önmagán kívül nem talál semmit, ami megcáfolná vagy meghazudtolná.”⁷³ A rendszer működésének szempontjából elnyomó és elnyomott szerepe azonos: miután szocializációja révén a rendszer ösztönös támogatójává vált, fenn kell tartania azt. Ennek módja, hogy híven játssza a szerepet, amelyet a rendszer ráoszt.

A rendszer változhat, és változik is – amint láttuk –, de mivel követése habituális szintű, nagyon lassan. Lassabban, mint az őt létrehozó és működtető politikai-társadalmi környezet. A kulturális alkotások természetesen reflektálnak a rendszerre, és annak változásaira is, de a létrehozói maguk is a rendszer ösztönös követői, ahogy a fogyasztói is. A szellemi termékek és a feléjük támasztott elvárások, így nem szolgálják azt a célt, hogy megváltoztassák a rendszert, hacsak ez a szándék nem tudatos a létrehozó, de még a fogyasztók részéről is. A szórakoztatásra épülő, erősen profitorientált tömegkultúra nem ideális terepe a radikális változtatásoknak. A közönség szórakozni akar, nem pedig társadalmi problémákkal szembesülni, az alkotó közönséget akar, így ki van szolgáltatva a közönség felől megfogalmazódó elvárásoknak. Az elvárások része a lassú változások közönség által már elfogadott részének megjelenítése is, ahogy azonban a régi értékekhez való tudattalan ragaszkodás is.

Láthattuk, hogy Koreában hogyan jött létre a nőket kényszerpályára szorító rendszer, hogyan szolgálta évszázadokig a politikai és társadalmi akaratot, aztán a politikai-

⁷³ Bourdieu 1994.

társadalmi környezetben lejátszódó változások hogyan kényszerítették lassú erodálásra. A tükröződési elmélet hívei optimistán arra az állapotra helyezkedtek, hogy minden – a számukra – pozitív irányba befolyásolható a kulturális folyamatok, mint filmkészítés megfelelő irányba terelésével. Az ezzel kapcsolatos kritikák korán megszülettek, és jelen tanulmány sem tudja cáfolni őket. A neokonfucianus normák, ha elhomályosuló formában is, ma is élnek Koreában. A koreaiak büszkén éltetik, mint nemzeti – és személyes – identitásuk alapjait kikövező értéket. Ha egyes jelenségeivel nem is értenek egyet, az általános értékrend még tartja magát. A filmekben is. A történelmi filmek vizsgálata a kérdés körbejárására remek lehetőség arra, hogy megfigyeljük nem csak a normák továbbélését, hanem a normák születésének körülményeit ábrázoló történetekben tegyük azt. A nők ábrázolása jelentősen változott ezekben a filmekben, a nők helyzetét befolyásoló értékrend ábrázolása sokkal kevésbé. Ezek a folyamatok azonban hatással vannak egymásra, a változás megindult, de lassú, a tömegkultúra segítheti – ahogy teszi is –, de a döntő fordulatok nem itt fognak megtörténni.

Felhasznált irodalom

- Bíró Emese 2008. *A nők megjelenítése a Legjobb film Oscar-díját 1970–2005 között elnyert filmekben* (PhD értekezés) Budapest: Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Program, https://phd.lib.uni-corvinus.hu/373/1/biro_emese.pdf [2024.04.21.].
- Birtalan Ágnes 2013. A buddhizmus mint államvallás története és stratégiái Koreában: Hoguk Pulgyo (護國佛教). In Szilágyi Zsolt – Hidas Gergely (szerk.): *Buddhizmus*. Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan 189–208.
- Bourdieu, Pierre 1994. „Férfiuralom.” In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör, 7–55.
- Cha, E. 2021. SBS Permanently Cancels “Joseon Exorcist” After 2 Episodes Due To Historical Distortion Controversy <https://www.soompi.com/aticle/1461217wpp/sbs-permanently-cancels-joseon-exorcist-after-2-episodes-due-to-historical-distortion-controversy> [2024.06.20.].
- Cho, Sunmin – Hong, Jongwook – Thompson, Rebecca 2004. Theological Analysis of Hoju-Je. https://people.bu.edu/wwildman/courses/theo1/projects/2004_cho_hong_thompson/cho_hong_thompson.htm [2024.07.02].
- Chung, Ah-Young 2011. K-Drama. A New TV-genre with Global Appeal Seoul: Korean Culture and Information Service. <https://www.scribd.com/document/76289099/K-Drama-A-New-TV-Genre-with-Global-Appeal> [2024.06.12.].
- Chung, Hyun Back – Kim, Sun-joo – Kwon, Soon-hyung – Chung, Hae-eun – Shin, Youngsook – Lee, Im Ha 2021. *A history of Korean women*. Republic of Korea: The Academy of Korean Studies.
- Csoma Mózes 2018. *Korea története*. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- Dawit, Seble and Busia, Abena 1995. Thinking about 'Culture': Some Programme Pointers. *Gender and Development* Vol. 3, No. 1, [Culture] 7–12. DOI [10.1080/741921760](https://doi.org/10.1080/741921760).
- Deuchler, Martina 1992. *The Confucian Transformation of Korea*. Cambridge (Massachusetts) – London: Council on East Asian Studies, Harvard University.
- Han Hee-sook 2004: Women's Life during the Chosŏn Dynasty. *International Journal of Korean History*, Vol. 6. 113–162.

- Hassim, Nurzihan – Jayasainan, Sheila Yvonne – Khalid, Nur Leila 2019. Exploring viewer experiences with sageuk K-dramas from a parasocial relations perspective. *SEARCH Journal of Media and Communication Research* 11 (1) 77–94. https://expert.taylors.edu.my/file/remis/publication/100975_6486_1.pdf [2024. 06.20.].
- Hur, Song-woo 2011. Mapping South Korean Women's Movements During and After Democratization: Shifting Identities. In Broadbent, Jeffrey and Brockman, Vicky (szerk.): *East Asian Social Movements*. New York: Springer, 181–203. DOI 10.1007/978-0-387-09626-1_9.
- Hübel Szilvia 2007. A másik és a másság a feminista diskurzusban. *Korunk* 18. évf. 3. sz. 19–26.
- Jun, Robin 2013. Scenes That We See Over and Over Again in Korean Dramas. <https://www.soompi.com/article/546551wpp/scenes-that-we-see-over-and-over-again-in-korean-dramas> [2024.06.23.].
- Kim Taeyon 2003. Neo-Confucian Body Techniques: Women's Bodies in Korea's Consumer Society. *Body and Society Journal*, Vol. 9 (2). 97–113 <https://www.studocu.com/en-gb/document/the-london-school-of-economics-and-political-science/the-anthropology-of-kinship-sex-and-gender/neo-confucian-body-techniques-womens-bodies-in-koreas-consumer-society/55647404> [2024.05.12.]. DOI 10.1177/1357034X030092005.
- Kim, M. Jisoo 2019a. Neo-Confucianism, Women, and the Law in Chosŏn Korea In Ro-Young-chan (szerk.): *Dao Companion to Korean Confucian Philosophy* Hong Kong: The Chinese University of Hong Kong, 383–396. <https://content.e-bookshelf.de/media/reading/L-12153617-53d63a35c1.pdf> [2024.05.02.]. DOI 10.1007/978-90-481-2933-1_17.
- Kim, Seon-young 2023. 'K 사극'의 퓨전화 경향과 현주소(Fúziós trend és a „K történelmi drámák” jelenlegi státusza) <https://www.khan.co.kr/opinion/column/article/202304210300045> [2024.07.02].
- Kim, Soo 2019b. *Élj úgy, mint egy koreai*. Budapest: Sclar.
- Koh, Eunkang 2008. Gender Issues and Confucian Scriptures: Is Confucianism Incompatible with Gender Equality in South Korea? *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* Vol. 71, No. 2. 345–362. <https://www.jstor.org/stable/40378774> [2024.06.13.]. DOI 10.1017/S0041977X08000578.
- Kotzathanasis, Panos 2018. "Spinning the Tales of Cruelty Towards Women" with Full Movie. <https://www.hancinema.net/guest-film-review-spinning-the-tales-of-cruelty-towards-women-with-full-movie-119752.html> [2024.07.20.].
- Lee 1996. *Women's Movements in Korea – Past and Present*. Seoul: Jeongwoosa.
- Lee, Da-Gyeong – Ha, Hyeon Kyung 2014. „Cinderella” programs enchants TV audiences. *Korea Joong Ang Daily*. <https://koreajoongangdaily.joins.com/2014/01/24/etc/Cinderella-programs-enchants-TV-audiences/2984060.html> [2024.06.23.].
- Lee, Woonho (é.n.). 삼강행실도 (Samgangaengsildo) In *A koreai kultúra enciklopédiája*, <https://encykorea.aks.ac.kr/Article/E0026452> [2024. 07. 08.].
- Lee, Yong-Cheol 2014. The Secret of Period Drama. http://koreanfilm.or.kr/webzine/sub/feature.jsp?mode=A_VIEW&wbSeq=135 [2024. 07. 08.].
- Lee, Youngsu (é.n.). 씨내리 (Sinnae-ri) <https://ncms.nculture.org/ceremonial/story/1611> [2024.06.12.].

- Novicoff, Marc (é.n.). Women and Neo-Confucianism <https://journeys.dartmouth.edu/marcanovicoff22/women-and-neo-confucianism/> [2025.06.18.].
- Paludan, Ann 2009. *A kínai császárok krónikája*. Budapest: Móra.
- Paquet, Darcy 2007. A Short History of Korean Film. <https://www.koreanfilm.org/history.html> [2024. 07.16.].
- Park Matthews, Nan-Yeong 2005. *Development, culture and gender in Korea: A sociological study of female office employees in chaebol*. (PhD thesis) London: School of Economics and Political Science.
- Roll, Martin 2021. Korean Wave (Hallyu) – The Rise of Korea’s Cultural Economy & Pop Culture <https://martinroll.com/resources/articles/asia/korean-wave-hallyu-the-rise-of-koreas-cultural-economy-pop-culture/> (2024.07.20)
- Shaughnessy, Edward L. 2011. *Kína*. Budapest: Saxum
- Shim, Doobo 2008. The Growth of Korean Industries and the Korean Wave In: Beng Huat Chua, Koichi Iwabuchi (szerk.): *East Asian Pop Culture: Analysing the Korean Wave*. Honkong: Honkong University Press. 15–32. https://www.researchgate.net/publication/287779167_The_Growth_of_Korean_Cultural_Industries_and_the_Korean_Wave [2024.07.02.]. DOI 10.5790/hongkong/9789622098923.003.0002.
- Shim, Doobo 2011. *Waxing the Korean Wave*. Asia Research Institute Working Paper Series No. 158. <https://ari.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2011/06/201106-WSP-158.pdf> [2024.06.13.].
- Shin, Hyong Sik 2005. *A Brief History of Korea*. Seoul, Korea: Ewha Womans University Press.
- Smith, Sharon 1999. The Image of Women in Film: Some Suggestions for Further Research. In Thornham, Sue (szerk.): *Feminist Film Theory: a Reader*. New York University Press, New York, 14–19. DOI 10.1515/9781474473224-003.
- Sz. n. (é. n.). 오륜행실도(Oryunhaengsildo) In *A koreai kultúra enciklopédiája*. https://encykorea.aks.ac.kr/Article/E0038213#cm_reference [2024.07.08.].
- Sz. n. 2007. Sageuk, Korea's 80 Year Long Love for History. <https://www.yesasia.com/us/yumcha/sageuk-koreas-80-year-long-love-for-history/0-0-0-arid.125-en/feature-red-article.html> [2024.07.16.].
- Vasziljev, L. Sz. 1977. *Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában*. Budapest: Gondolat.
- Yoo, Mi-rim 2006. King Sejong’s Leadership and the Politics of Inventing the Korean Alphabet The Review of Korean Studies Vol. 9. Number 3. 7-38. <https://accesson.kr/rks/assets/pdf/7571/journal-9-3-7.pdf> [2024.06.19.].
- Yu, Gina (é.n.). Images of Women in Korean Movies. <https://www.koreanfilm.or.kr/eng/publications/history.jsp> [2024.07.02.].
- Zhang, Chuanxi (szerk.) 2019. *A kínai civilizáció története*. III. kötet, Budapest: Basili-con.

Brian O’Nolan: regényíró vagy újságíró?

Csizmadia Gábor*

Abstract **Brian O’Nolan: novelist or journalist?** Myles na gCopaleen alias Brian O’Nolan had a tremendous influence on a certain choice subculture of readers of The Irish Times of Dublin, which he worked for as a columnist from the 1941s until his death in 1966. He was considered to be the funniest and most dangerous satirist Ireland had ever seen, and he was definitely feared by those who could be targeted. Many believed this was his only product, and when a novel he wrote in 1939 resurfaced in 1960, he became James Joyce’s illegitimate child in the blink of an eye whether he wanted or not. He left three good novels behind, which made ‘high brows’ write enough to fill a library, and twenty-six years’ neglected articles mainly published in the ‘Cruiskeen Lawn’ satirical column of The Irish Times to jest, entertain and educate The Plain People of Ireland. Which one of all these deserves the rank of the ‘magnum opus’? Is it possible that a canonised postmodern novelist genius created some profound value with the ‘Brimming Jug’ labelled as frivolous and a waste of talent?

Keywords Myles na Gopaleen, Brian O’Nolan, Cruiskeen Lawn, satire, journalism, Ireland

1. Bevezetés

Myles na gCopaleen Brian O’Nolan dublini regényíró, színműíró és publicista (1911–1966) egyik legtöbbet használt és legnépszerűbb írói álneve. Ismertebb regényei: *At Swim-Two-Birds* (1939), *The Third Policeman* és az *An Béal Bocht*. Első regénye méltó visszhangra talált Graham Green és James Joyce tollából, sőt, ez volt az utolsó könyv, amelyet Niall Sheridan, O’Nolan hűséges barátja az élete vége felé a már csaknem teljesen vak Joyce-nak felolvasott (Cronin, 1990). A *Dalkey Archive* (1964), amely sok tekintetben rövidített, kevésbé sikerült újramagyarázása a *Third Policeman* alapvető filozófiai kérdéseinek, színpadra is került *The saints go cycling in* címmel; ezt O’Nolan már 1942-ben tervezte, s végül Hugh Leonard írta át, és hatalmas sikerrel ment a Gate színházban hónapokig az 1964 szeptemberi bemutatót követően. Regényírói énje, Flann O’Brien egy szindarabot is jegyzett: *Rhapsody in Stephen’s Green* (a Capek fivérek *A*

* MATE Neveléstudományi Intézet

Email: csizmadia.gabor@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0002-5136-9401

A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik:
CC-BY-NC-ND-4.0.

rovarok életéről c. darabja alapján) 1943-ban, illetve két másik tulajdonítható a ködburkolta Myles na gCopaleennek: *Thirst* (rádiójáték 1942 karácsonyán) és a *Faustus Kelly* (1943. január).

Egy kivétellel minden regényt Flann O’Brien néven írt, az egy kivétel az *An Béal Bocht*, amelyet Myles na gCopaleen vallott magáénak – amikor a dublini *The Irish Times Cruiskeen Lawn* című satirikus rovatának vezetőjeként pályafutása csúcán állt. Myles óriási hatást gyakorolt a korabeli Dublin bizonyos válogatott olvasói táborára. A leghumorosabb és legveszélyesebb satirikusnak tartották, akit Írország valaha látott, és határozottan féltek tőle azok, akikre valami okból potenciálisan lecsaphatott Myles mindenütt jelenvaló „büntető ostroma” (Clissmann, 1975).

2. A Cruiskeen Lawn előtt

O’Nolan apja következetesen nem angol nyelvű iskolába küldte a gyerekeit, így otthoni oktatásban részesültek, legalábbis korai éveikben. Szüleik úgy döntöttek, hogy csak saját donegali ír dialektusukban beszélnek velük. Az O’Nolan-gyerekeknek nem sok esélyük volt megismerni más korukbeli gyerekeket, mivel apjuk munkája miatt folyton Írország egyik részéből a másikba költöztek, mígnem 1923 körül Dublinban telepedtek le, amikor O’Nolan tizenkét éves volt. Ezért, mivel nem beszéltek tökéletesen az angol nyelvet, és szociális fejlődésük alapvetően a családi életre korlátozódott, nem tudtak sikeresen kommunikálni más gyerekekkel, amit az utóbbiak ürügyül használtak a zaklatásra (Ó’Nualláin, 1873). Brian az angolt iskolás korában sajátította el, oly módon, hogy feneketlen étvágygal falta Defoe, Dickens, Hardy, Austen, Trollope, Poe, Hawthorne, és számos más klasszikus könyveit, amelyeket édesapja halmozott fel otthon egy masszív ír nyelvű könyvtár mellett (Ó Conaire, 2018). Később, köztisztviselőként egyébként is követelmény volt bizonyos szintű ír nyelvtudás, de az írek nagy többsége számára a kelta nyelv ma is csupán egy kötelező iskolai tantárgy, illetve valamiféle misztikus büszkeség forrása. A Kelta Megújulás legrettenthetetlenebb harcosai furcsamód rendszerint jóval alulmúlták nyelvtudásban azokat a literátusokat, akik a kérdést sokkal inkább kulturális, mint politikai szempontból közelítették meg. A de Valera vezette Fianna Fáil 1930-as évekbeli politikai dominanciája idején a dublini irodalmi világot szürkesség és provincializmus jellemezte. A polgárháborús hangulat ellenére volt egy maréknyi tanár, egyéb írástudó, aki ebben a langyos kulturális dagonyában önelégülten fürdőzött, legtöbbször a dublini University College-ban. O’Nolan csalódottan tapasztalta, hogy az oktatók nagy része akadémikus és módszertani értelemben véve is felkészületlen. Az anglisztikát a kortárs irodalom teljes mellőzésével tanították, az írkelt tárgyak pedig olyanokra voltak bízva, akiknek ír nyelvtudása komoly kívánnivalókat hagyott maga után, még ha olyan nevekről beszélünk is, mint Douglas Hyde, a Gaelic League alapítója, büszke *Gaeilgoir*; később de Valera 1937-es kormánya alatt államelnök, az irlandisztika professzora (Cronin, 1990).

Ezalatt az idő alatt (és mindennek ellenére) az egyetemen egy „rendkívül tehetséges értelmiségi és írói generáció nevelődött ki” (Cronin 1990: 55), amelyből Brian O’Nolan figurája kimagaslott jellegzetes tulajdonságával, östehetségű humorával. Jó eredménnyel végezte tanulmányait, MA diplomáját pedig angol, német, ír főtárgyakból a „Természet az ír költészetben” témakörben írt szakdolgozatával védte meg be 1934-ben. Játszva képes lett volna kiváló előmenetelre, ám mellette rengeteg időt igénybe vett publikációs tevékenysége elsősorban az egyetem *Comhthrom Féinne* (Fair Play) című

folyóiratában. A *Comhthrom Féinne* lehetőséget adott O’Nolannek, hogy számos örült álnév, de leginkább Brother Barnabas alatt elkezdje kifejleszteni azt az abszurd szatirikus hangnemet, amely későbbi publikációit jellemezte. A lap szerkesztője, legjobb barátja, Niall Sheridan felkérte, hogy írjon a magazin számára egy, a dublini életéről szóló novellasorozatot Dublini Dekameron címmel, amelynek nagy kedvvel nekilátott, és hamarosan meg is jelent első darabja ír nyelven, nehogy a cenzúra, amelynek ez gyakorlatilag kínaiul volt, bele tudjon kötni a tartalomba. Természetesen a rektor, Dennis Coffey professzor bekérte a szerkesztőt, hogy felelősségre vonja az obszcén hangvétel miatt – amiből vajmi keveset foghatott fel, hiszen saját ír nyelvtudása is hiányos volt. Sheridan sikeresen elterelte a szót az írásról, mondván, ő sem sokat értett a szövegből, így ez maradt a vétkes hanyagság, mintsem a bűnös szándék talaján (Cronin, 1990).

O’Nolan írásai között a *Comhthrom Féinne* hasábjain már jól kivehetőek a kész íróra utaló jelek és ötletek, amelyek egyenesen vezettek első regénye megírásához. Brother Barnabas álnév alatt kiadott egy írást *Scenes from a Novel* (jelenetek egy regényből) címmel, amelyben előadta, milyen gonoszul viselkedhet egy író a regénye szereplőivel, ám ha azok összefognak, milyen kemény bosszút tudnak állni rajta, amitől az író csak egy baleset mentheti meg, amelyben elpusztul a kézirat. Ez a Matroszka-regény a maga körmönfont cselekményével az 1939-ben megjelenő *At Swim-Two-Birds* jól felismerhető jegyeit hordozza (Cronin, 1990).

1934 augusztusában O’Nolan több barátjával együtt elindított egy folyóiratot, a Blather (kb. „Rizsa”). „Az egyetlen olyan lap Írorszában, amely kizárólag az agyag-galamb-lövészet érdekeit veszi vállára”. A bevezető számban (1935 januárjában már megszűnt) a szerkesztő pimaszul kijelenti, hogy Blather elvei közt nem szerepel sem holmi becsület, sem szégyenérzet.

Itt a Blather. Míg fejet hajtunk olvasóink előtt, Önök hiába próbálják bennünk a szolgálalkúság bármilyen jelét, vagy a tetszeni vágyás bármilyen bizonyítékát felfedezni. Mi arrogáns és züllött férfiak társulata vagyunk. Rátartiak vagyunk, mint a törpekakas, és hiúk, mint a páva. A Blather fütyül Önökre. Könyörtelen és cinikus vérebekek lévén főhajtás közben gúnykacajt hallatunk. Szörnyű kacaj ez, kárhozott férfiak kacaja. Érzik a sörszagot?

Célunk a vesztegetés és a korrupció elősegítése a közéletben, a csibészesség és a képmutatás előmozdítása, a humbug és a hisztéria ösztönzése, a kapzsiság és uzsora dicsőítése.

(Ó Nualláin, 1973)¹

O’Brien az inverzió eszközével láttatja, hogy éppen a Blather által propagált gonoszítottak azok, amelyek a kortárs ír közéletben dúlnak és aláássák az újjáépülő nemzetet; ezeket tartja leleplezendőnek, és ami még fontosabb, kiirtandónak. Az agyaggalambok, amelyekre a Blatherben lőnek, a hamisság, képmutatás, humbug, hisztéria, kapzsiság és végül az uzsora. Amikor megpróbálja felismertetni az írekkel, milyen jövő várhat rájuk ahelyett, amit az önjelölt hazafiak és a naftalinszagú múltba révedő régiségkerekedők prédikálnak, O’Nolan előszeretettel alkalmazza az inverzió és a felnagyítás szatirikus technikáit, amelyekkel nevetségesen hősies magasságokba emeli az ostobaságot. A Blatherbe írt cikkeinek nagy többsége sokáig szinte ismeretlen volt, mert irrattarak poros polcain pihent. Számos kortárs Brian O’Nolan-kutató újra felfedezte, és

¹ A cikkben olvasható valamennyi idézet a cikk szerzőjének fordítása.

ma már kellő figyelmet kap ez az anyag. A későbbi munkáit jellemző féktelen, szípor-kázó humor és gátlástalan gúny ott született és kapott szárnya.

3. A Cruiskeen Lawn keletkezése

Írország a huszadik század során változatos, olykor egymásnak ellentmondó identitások helye volt. Miután 1922-ben megszerezte a de facto függetlenséget, 1949-ben pedig a hivatalos függetlenséget, Írország számos módon küzdött az identitás problémáival. Például míg az országról politikailag erőltetett álmokép bukolikus vidéki tájat mutatott, a mezőgazdasági politikájukra vonatkozó döntések közül sok városi környezetben és kezdeményezésre született. Küzdött egy posztkoloniális „ír” identitás kialakításáért, miközben valójában megtartotta a brit kulturális értékeket és normákat.

Annak ellenére, hogy az írek a gondtalanságukról híresek, az új köztársaság alapító atyái halálosan komolyan tekintettek az ír társadalomra. A hamvaiból újjáéledő római katolikus egyház szigorúan a katolikus ethoszt tartotta szem előtt, miközben jelképesen és látszólag elfogadta a gyengülő protestáns fennhatóságot (McNamara, 2012).

Az Ír Köztársaságot annyira lenyűgözte saját tisztasága – szexuális, etnikai és kulturális –, hogy elszigetelte magát a világ többi részétől. Szentelkedő pózba merevedve, megengedhette magának, hogy szemforgatva tekintsen a paráznaság mocsarába süllyedt világra, miközben a katolicizmus mellett egyúttal az írség eszméjét, azaz a bővérű kelta származást is hirdette, és fenntartotta a (városlakók által kikényszerített) agráridentitást, miközben a nyugati világ többi része már rég az iparosítással volt elfoglalva. A buzgó nacionalizmus számos formát öltött, beleértve bárminek a hivatkozott elutasítását (még sportét is), ami a britekre emlékeztet, az ír nyelv hivatalos (még ha nem is eredeti) felkarolása, és az ősi mitológia, mint egy új nemzettudat alapjának feltámasztását. O’Nolan abban az időben született, amikor az ír nyelv, mint kisebbségi nyelv hanyatlása ellen több agresszív kultúrkampány kapott lábra néhány 19. századi mozgalom, mint például a Kelta Reneszánsz keretein belül. Az Ír Szabadállam és az 1937-es alkotmány idején azonban külön hangsúlyt kapott a nyelv és a kultúra újjáélesztésére tett kísérlet.

A *The Irish Times*, amelynek gazdája ekkoriban R.M. Smyllie, a nagy ír sajtószerkesztők utolsó mohikánja, egyike volt a három mérvadó napilapnak Dublinban: az *Irish Independent* az egyháznak felelt, az *Irish Press* a kormány szócsöve, maga a *Times* pedig következetesen *Western Brit*, protestáns, konzervatív lap, amely nem ismert el olyan politikai hatalmat a háttérben, mint a többiekénél, hogy megmondja, mit írjon. Bírta az akkori egyetlen lehetséges státuszt, amely által a viszonylag szabad sajtó alapja lehetett. Ily módon, szigorúan autokratikus módszerrel Smyllie olyan lapot hozott létre, amely még háborús időkben is harmincezer példányban kelt el. Smyllie csalthatlan szemmel látta meg a tehetséget, és bár O’Nolan első fellépése a *The Irish Times*-ban nagyon vegyes visszhangot váltott ki (nagy elismerés és ugyanakkor felháborodás), adott egy rovatot O’Nolannek, amelyről később bebizonyosodott, hogy a szűk esztendőknél is vitte a hátán a lapot összesen huszonhat évig (Clissmann, 1975).

1938 októberében a *The Irish Times* *Levelek a szerkesztőnek* című rovatában Seán Ó Faoláin és Frank O’Connor az ír színház ideális gyakorlatairól polemizált, amikor egy új levélíró megkérdezte, hogy a köztük zajló „kicsinyes civakodás” „magánügy”-e, vagy megengedik, hogy egy kifinomult ízlésű, tanult úriember részt vegyen benne.

Anélkül, hogy válaszra várt volna, az új beszélgetőtárs, bizonyos Flann O'Brien Dublinból bohócot csinált a vitapartnerekből, és addig provokálta Ó Faoláint és O'Connort a *The Irish Times*hez és az *Irish Independent*hez írt leveleiben, mígnem 1939 januárjában odáig ment, hogy dobják sutba tollaikat és helyette találkozzanak egy ökölharcra a sportpálya mögött. Ó Faoláin annyit kért, hogy a „kelta maszkos ember” lélegezzon az orrán keresztül, hogy befoghassa a száját; O'Connor követelte, hogy O'Brien adja meg a címét (Long, 2018).

Az első cikket, amely *Crúiscín Lán*² címszó alatt ír nyelven jelent meg, a nyelvet ért óvatlan támadás váltotta ki, amely szerint az ír kelta nem alkalmas egy modern nyelv feladatát betölteni, nincs megfelelője az olyan fontos kifejezéseknek, mint a gyújtóbomba, a Molotov-kenyérkosár és a Tengelyhatalmak. Válaszul egy titokzatos személy írt egy ír nyelvű dialógust, amely a reggelizőasztalnál zajlik. Ebben viccesen demonstrálja, mi történe anya és gyermeke között, ha ilyen szavak bukkannának fel a mindennapi beszédben, majd felsorol egy csomó abszurd nyelvi leleményt, amelyet mindennapi használatra javasol, köztük öt különböző variációt a Molotov kenyérkosárra. Ezt az incidenst levélözön követte a főszerkesztői postaládába, amelyek írói, köztük bizonyos Myles na Gopaleen, mindannyian hozzá akartak szólni a vitához, bizonyára beleértve magát O'Nolan-t is két-három másik képzeletbeli olvasó nevében, bár akikről azt sem lehet bizonyosan megállapítani, hogy mind az ő szüleményei voltak.

A rovat azonban továbbra is rendszeresen írül jelent meg 1943-ig (a legtöbb szerkesztő előnyben részesítette az ír nyelvű írásokat), amikor is Mylesnek be kellett látnia, hogy Írország hön szeretett ősi nyelvének használata megakadályozta, hogy leglelkesebb olvasói megértsék, amit ír. A kelta nyelv túl nehéznek bizonyult a legtöbb ír anyanyelvéhez, az angolhoz képest (Clissmann, 1975).

O'Brien két főle tornyosuló tradícióval szembesült: Yeats kelta alkonyának fáradt örökségével és Joyce modernizmusának problematikus összetettségével. Tény, hogy míg O'Nolan elsősorban a sajtóban próbálta feltárni az előbbi, az utóbbit pedig regényeiben és egyéb műveiben, az az igazság, hogy mindkét hagyomány összefonódik munkásságában: a modernista kísérletezést nem korlátozta a regényírásra, hanem eljátszott vele egyes rovataiban; míg az írség kérdése, amely a Cruiskeen Lawn központi eleme, fontos szerepet játszik regényeiben is (Peral, 2016).

4. Álnevek

O'Nolan volt főállású köztisztviselő regényíró részmunkaidős újságíró, drámaíró, aztán főállású újságíró, ismét regényíró és tévéjátékok írója. Hogy gyönyörét lelte abban, hogy munkáit álnevek alatt jelenteti meg, talán előbb létezett, mint hogy kényszerűen bújt personák mögé, de az identitásváltás éppolyan megélt szükséglet volt, mint irodalmi játék. O'Nolan maga is bevallotta, hogy elengedhetetlennek tartja, hogy egy humoristának legalább egy álneve legyen. Neki volt vagy fél tucat, amit be lehetett azonosítani, és legalább még egyszer ennyi, amit csak gyanítani lehetett (Quirici, 2013). Tény, hogy köztisztviselők nem tehették közzé véleményüket nyilvánosan, ezért azután, hogy O'Nolan 1935-ben állást vállalt az Helyi Önkormányzatok Minisztériumában, amúgy sem használhatta volna saját nevét irodalmi munkásságához.

² An Crúiscín Lán: egy ír mulatós dal csordultig teli korsócskája, amely több örömet okoz, mint a vadásznak a kopói, a juhásznak a zöld legelő és a parasztnak a jó termőföld.

A Comhthrom Féinne hasábjain megjelent cikkeit leginkább a Brother Barnabas néven jegyezte. A Fráter hihetetlen élettörténete kapcsolatba hozta a nagyokkal és híresekkel, stílusára és tónusára jellemző volt egy bizonyos enervált arisztokratikus előrelátás, az emberi természet gyengeségei és ír közönsége hiányosságai iránti kuncogó tolerancia. Életrajzai figyelmen kívül hagyják az idő és tér törvényeit; az emberi történelem az ő szemein keresztül nézve valamiféle szürreális céltalan játszadozás.

Brother Barnabas ősei ruszok voltak (félíg zsidók), de nem rosszak (Russian forbears but not bears); olyan helyről jöttek, ahol ismeretlen volt a demokrácia, az úrihölgyek, a dolgozó emberrel való tisztességes alku, az egyetemes műveltség és egyéb anomáliák. Ő maga orosz nemes, aki a sztyeppén át szánnal menekült a farkasok elől, lovaglőostorral tángálta el a császárt Bécsben 1912-ben, számos híres író, pl. G.B. Shaw pályafutását indította el, vagy állította meg, felfedezte, majd sietve „vissza lefedezte” James Joyce-t. Dublinba jön, beáll a Gaelic League-be, és megváltoztatja a nevét az ír változatra, An Bráthair Barnabasra. Donnybrook-i villamosok tetején gyakorolja az ír nyelvet esős csütörtökökön, hogy „áthidalja az egyenlőtlenséget a silány külföldi gyári konfekcióöltöny és a szabad és egyesült Kelta Írország között” (Cronin, 1990).

Brother Barnabas a leginkább ismert, legfinomabbra kidolgozott *Myles na gCopaleen* előképe volt. A név Gerald Griffin *The Collegians* című regényéből származik, amelyet később Dion Boucicault adaptált színpadra *The Colleen Bawn* címmel, és Sir Joshua Benedict *The Lily of Killarney* című operáját is inspirálta. Myles na gCopaleen (Pacis Myles) mellékszereplő a Griffin-regényben, de markáns karakter, tipikus (könnyen sztereotipizálható) shaugraun, vagabond, lókereskedő (és tolvaj), tréfacsináló, tehát a mainstream új generációs írók által méltán gyűlölt ún. *Stage Irishman* tökéletes példánya (Sheridan, 1973). Ez a karakter jól illeszkedett O’Nolan tervébe, hogy olyan figurát alkosson, amely Brother Barnabas egyenes ági utódja, egy hasonló mindentudó, mindenütt jelenlévő, pimasz kozmopolita. Myles egyszerre volt mindenki és senki. Arisztokrata és alantas családok utódjaként született különböző országokban, tudós, diplomata, számos vaskos kötet szerzője. Ismerőse vagy kebelbarátja minden valamirevaló fontos embernek a világon. Egyszóval az utolsó igazi világfi és valószínűleg az utolsó polihisztor e földtekén.

O’Nolan magánlevelei nem egy olyan embert tárnak elénk, aki gyönyörét leli kilétének játékos elrejtésében, hanem inkább valakit, aki folyamatosan saját újradefiniálására kényszerül. A kiadó szeszélyei, a kísérleti vagy ír nyelvű szövegek korlátozott piaca, az alkohol okozta nehézségek és a művei iránti megkésett érdeklődés az olvasóközönség részéről mind azt jelentette, hogy O’Nolan pályafutásának egy sor sikertelen rajt állta útját, melyek után mindannyiszor újra „ki kellett találni a brandet”. O’Nolan pályája során volt teljes munkaidős köztisztviselő, regényíró angol nyelven, részmunkaidős újságíró, regényíró ír nyelven, színműíró, teljes munkaidős újságíró, ismét regényíró, majd tévéjáték-író. Lehet, hogy a kényszerű újjáteremtések előtt még örömet okozott az álnevek alatti alkotás, de aligha kétséges, hogy az egyik bőrből a másikba bújás legalább annyira volt megélt szükségzerűség, mint irodalmi játék. Az, hogy a könyvnyelviség kedvéért a kritika legtöbbször Myles-t, a legnépszerűbb álnevet használja, nem jelentheti azt, hogy figyelmen kívül hagyjuk a maszkból maszkba bújás nehéz, érdekesítő feladatát (Long, 2018).

5. Myles na Gopaleen „agyszüleményei” a Cruiskeen Lawn-ban

A Cruiskeen Lawn egyik legvonzóbb sajátossága az volt, hogy rendszeresen jelentek meg benne azok a karakterek, amelyek a Myles-féle speciális „termikrofon” felvételei alapján születtek. Ahogyan bizonyos mértékben még ma is, Dublin nem egy tipikus kozmopolita világváros; lakosságát az értelmiségen, kispolgárságon és a munkásosztályon kívül számtalan szál fűzi a vidékhez. O’Nolan nyitott szemekkel és fülekkel járta a kedvenc kocsmáit és a köztereket, és az általános zsvajból kivételes tehetséggel szűrte ki a Bátya, Írország Egyszerű Népe és katalogizált unalmas szószátyárok hangját, mint „a Karórás Ember”, „Az ember, aki nagyban vásárol”, „Az ember, aki írül beszélt oly korban, amikor az nem volt sem jövedelmező, sem népszerű”, „Az ember, aki maga végzi az ácsmunkát és beszél róla” (*‘Ez az ember a koporsóit is maga faragja. A bótiaiak fabatkát se érnek, aszongya’*).

a.) A Bátya

A dublini kocsmákat járja: mindenről megvan a véleménye, a francia művésztől kezdve a tojás, az orvosok, vagy a whisky által jelentett veszélyig. A Bátya semmiben sem bízik, aminek köze van a hivataloshoz, és mindent maga csinál: akár megműti a barátja veséjét vagy a saját orrát. Amellett, hogy egymaga megmenti az országot, többet tud a közegészségügyről, mint egy orvos, diagnosztizálja a házinéni betegségét, kikapja a kezéből a teáscsészét, majd teszteli az ivóvizet, és kitiltja a fehér kenyeret az albérletből. Mint minden igazi dublini, és ő aztán százhusz százalékig az, ő is iszonyú tudálékos. Zug-jogász, kocsmai filozófus és minden lehetséges civil ügygel kapcsolatban leveleket ír a szerkesztőnek. Mindenre villámgyorsan válaszol. Annak ellenére, hogy lényegében humortalan, saját személyéből fakadó komikus csattanók véget nem érő sorozatát katalizálja.

Bár jelenléte a dublini kocsmái beszélgetéseket kísérti, valójában soha nem jelenik meg. Hőstetteit ehelyett bátyja, egy jókedvű, szókimondó melós, a dublini élet tipikus szereplője magasztalja, akinek egyszerűsége és szórakoztató elbeszélése egyre jobban magával ragadja hallgatóit. Nem mintha az választási lehetőséget kapna: az egyszerű művelt polgár (Myles, ill. az olvasó) épp most végzett reggeli omlettjével, majd tovább olvasná a Times-t egy pohárka whiskey kíséretében, amikor elárasztják a Bátya meséi. Máskor a Bátya a buszmegállóban ejti csapdába előkelő hallgatóját külön családjának egy-egy rendkívüli történetével. Mielőtt Mylest megütné a guta, megérkezik a busz és a melós elköszön: ‘Istókuccse, itt jön a buszom, jónapot!’ angolul, vagy ‘Begob, seo chugainn mo bhus. Slán láth anois!’ írül.³ Ebben a műfajban van O’Nolan igazán elemében; regényei cselekménye közben is gyakran megáll és élvezettel hallgatja, amint szereplői hosszasan elmerülnek egy-egy beszélgetésben, amelynek szerteágazó témái az egyszerű emberi élet legkülönbözőbb problémáira térnek ki. Amikor az *Úszikkétmadáron* aranycsapata kártyacsatát vív a nappali szoba kandallójánál, több heti Cruiskeen Lawn anyagát hallgathatjuk végig.

Időnként alig hallani, amit a telefonba mondanak.

Igen, az a bátya volt. Új rendőrt helyeztek az állomásra a lakás mellett és a bátya nyomoztat. Ki, hol, mit, tudja. Mutasd barátaidat és megmondom, ki vagy. Szereti tudni, hogy kivel lakik egy utcában. Meg van győződve róla, hogy szemmel kell

³ Jó ég, itt jön a buszom. Viszlát! (ír)

tartani a rendőrséget. Necessitas compellibus, tudja. Épp most nyomoztatott le valamit Corkban.

Értem.

1924-ben áthelyeztetett egy rendőrt. Túl sokat nézegetett a pohár fenekére a bátya izléséhez képest.

Értem. Quis custodiet ipsos custodes, satöbbi.

Ahogy mondja. Tudja, minek hallottam egyszer a bátyát hívni?

Minek?

"Vaskező Fegyvelmező". Jó az, ha valaki kordában tartja a rendőröket. Mer' tudja, mit mondok én magának, rájuk fér egy kis odafigyelés. Persze, minden nyájban van fehér bárány meg fekete is.

Pontos és mélyre hatoló megfigyelés.

Igen. HOPSZA, ITT A BUSZ. Minden jót!

(O’Brien 1993)

b.) Írország Egyszerű Népe

A Bátya történeteinek mesélője, csak „tömegesen”. Képzeljük el Mylest, amint a színpadon egy széken ülve elemezgeti valamelyik aktuális közérdekű megfigyelését, térdén pedig egy báb ül dublini proli viseletben. Myles természetesen hasbeszélő, ezért nem láthatjuk mozdulni a száját, amikor a báb váratlanul kommentárt fűz az elhangzottakhoz, vagy kérdez valamit. Erős dublini tájszólással beszél, de amikor megszólal, olyan, mintha rengeteg ember beszélne egyszerre: ő Írország Egyszerű Népe. Egyszerű, mert amit mond, az sokszor együgyű, akár ostoba is, ám megvan a magához való esze. Myles ezen karikatúrája arra hívja fel a Merrion Street lakóinak figyelmét, hogy amikor a képzeletükben élő angyalian tiszta és egyben zseniális népükhöz szózatot intéznek, az körülbelül ennyit ért a bigott katolikus, ókonzervatív bürokrácia bikkfanyelvéből. Írország Egyszerű Népe természeténél fogva gyanakodással tekint az arrogáns, öltönyös, kalapos értelmiségre:

Jómagam: Szeretném megragadni az alkalmat, hogy mindnyájunknak még sok-sok boldog új esztendőt kívánjak.

ÍEN.: Ma már kicsit későn van ehhez.

Jómagam: Ha egyszerű, szívből jövő jókívánságomat kétségbe vonják vagy vitatják, akár vissza is vonhatom.

ÍEN.: Tessék, vonja csak vissza.

Jómagam: Visszavontam.

ÍEN.: Azé' hogy van pofája egyeseknek....

(O’Brien, 1993)

c.) Klisékatekizmus

Az üres frázis ismerőssége és mindenütt jelenvalósága párosul azzal, hogy összeomlik azok kezében, akik ragaszkodnak a rejtett abszurditás kirajzolásához és jelentéssel való átítatásához. Myles a klisé önkonzisztens logikai rendszeren belüli rekonstruálásával, mint a Klisékatekizmusban, a mindennapi verbális termelés és fogyasztás banalitásainak következményeire hívja fel a figyelmet (Peifer-Lee, 2019).

A Klisékatekizmus, azaz közhely-kiskaté, esetleg szóvirág-herbárium a vasárnapi iskolákban megszokott katekizmus, azaz kérdés-felelet formátumban fejti ki az állami

bürokrácia és a napilapok vezércikkeinek hivatalos „bikkfanyelvének” kedvenc megcsontosodott nyelvi fordulatait. Humora és tisztánlátása mellett briliáns nyelvi leleményessége segítségével nevelteti ki az államapparátus, a közélet és a hivatalos kultúra sajtóban tükröződő demens, hazug, önbecsapó diskurzusát. A kiskaté kérdéssel előhívja a kifejezésben rejlő állandósult szóvirágot, úgy, hogy a nyelvet jól ismerő szorgalmas újságolvasó (tévénéző) rögtön rá is tudja azt vágni.

Mit illik hirdetniünk?

Hitünket.

Mibe vetett hitünket illik hirdetniünk?

A demokráciába.

Mely szédítő magaslati pontokról illik hirdetniünk a demokráciába vetett hitünket?

A háztetőkről.

Mikor illik hirdetniünk a demokráciába vetett hitünket a háztetőkről?

Most jobban, mint bármikor.

Mit kell cselekedniünk energiáinkat illetően?

Irányítanunk kell azokat.

Mily különleges módon?

Szívvel-lélekkel.

Mely irányba?

A háború utáni égető problémák megoldása felé, melyeket a fegyvernyugvás eredményez.

Milyen irányba fogja a fegyvernyugvás ezeket a problémákat vonni?

Maga után.

Milyen eszközzel fogja ezeket a problémákat a fegyvernyugvás maga után vonni?

Egy poppet szelepekkel és Pacific osztályú kazánnal felszerelt 2-4-2 tengelykiosztású kompaund gözmozdonnyal.

(O'Brien, 1993)

d.) A Myles na Gopaleen Kutatóintézet

O'Nolan érdeklődését a sci-fi műfaj iránt jól tükrözi a Cruiskeen Lawn, ahol Jules Verne alkalmanként vendégszerepel a „Keats és Chapman” cikkekben, Myles pedig rendszeresen azt állítja, hogy a Holdon él. A kvantumelmélet ezoterikus terminológiája iránti érdeklődés táplálja Myles diskurzusát, például megemlíti, hogy olvasott valamit Patrick Kavanaghtól „egy kvaterniónyi holddal ezelőtt”, miközben a Bátya sok egyéb mellett egy őrült tudós is, aki a csillagászatot kombinálja a „kvathernyók” kutatásával. Különösen érdekes *A Dalkey Archivum* korai „tesztköre”, miszerint Myles na Gopaleen őrült tudósként a Santryben található házi laboratóriumában feltalálta a *Cruscalon* nevű anyagot, ami következtében a környéket le kellett zárni és evakuálni. A *Cruscalon* azáltal hivatott segíteni az emberiséget, hogy „neutralizálja a Földet”, így a bolygó Nap körüli keringéséhez sokkal kevesebb üzemanyagra volna szükség, illetve az sokkal kisebb fokú kopással járna. A *Cruscalon* ezenkívül a felhasználó kezébe adja a bolygó keringésének irányítását. Dr. na Gopaleen egyéb tervei között szerepel a Föld bombává történő alakítása a Nap és a Hold „támadásainak” visszaverésére, amely utóbbit Myles „sunyi éjjeli kukkolónak” tartja. A történet végén megtudjuk, hogy Dr. Na Gopaleent „négy smasszer vitte el, és negyven évre száműzték a városból” (Fennell, 2014).

A Kutatóintézet tevékenysége mindent felölel, aminek távolról is köze van a tudományhoz, de hétköznapi háztartási trükkökkel is foglalkozik: a balettcipő, amelynek talpába miniatűr aknák vannak beszerelve, hogy a túlsúlyos balerinának megfelelő súlypont-emelkedését biztosítsák, a szennyvízgáz felhasználása utcai világításhoz, dzsem előállítása használt elektromosságból, vagy hosszú keskeny zsebek varrása a férfi nadrágszárak külső oldalaira üveges vagy akár csapolt sör szállítására, mindez nemcsak elképzelhető, de meg is valósítható a Kutatóintézet tervei alapján.

e.) Cruiskeen Önkéntes Joghatóságú Bíróság

A Törvényszéken elszenvedett (munkaterhek) okozta (nyomás), bírák mellőzése, villany hőszugárzók, biciklilopás és más ügyekből eredően a közérdekkel együttérző Myles na Gopaleen Központi Kutatóintézet több türelmetlen peres felet rábeszél, hogy vigyék peres ügyeiket a Cruiskeen Önkéntes Joghatóságú Bíróság elé. Ez az intézmény angol nyelven folytatja eljárásait és kizárólag azokat a rendeleteket ismeri el, amelyek a bíróság céljai érdekében elismerhetők. Mivel senki sem tudja, hogy ez mit jelent, az ügyvédek inkább nem fecselek idejüket a jogi blabla elhadarására és peres ügyek citálására attól való félelmükben, hogy az egész ügyet elfogadhatatlannak minősítik és elutasítják. Így hát itt az igazságszolgáltatás durva, hogy ne mondjam, tettekezés.

(O’Nolan, 1993)

A Cruiskeen bíróság mindennek ellentéte, mint amit magáról hirdet (amit az író korábban hirdet a bíróságokról). Nem egyszerű, a mindennapi emberek számára érthető, nem kerül a fölösleges jogi zsargontra, nem az emberek igazságáért küzd. A napilapokban közölt bírósági tudósítások stílusa köszön itt vissza, amelyben már a terembe bevonuló bírók viselete is érthetetlenül van megfogalmazva. Majd a bíró rövid manifesztója után, melyben megígéri a gyors, egyszerű, érthető igazságszolgáltatást, egy képtelen, abszurd paródiája következik a fölösleges latin és francia jogi formulákkal tömött bírósági diskurzusnak. Ennek során nem jutnak semmire, mert érdemi tárgyalás helyett sokadrangú részletek miatt kötözködnek és kicsinyes sértettségükben civakodnak.

f.) Keats and Chapman

Keats és Chapman nem más, mint a két angol költőóriás. Rövidebb-hosszabb történeteik során számos furcsa helyzetbe keverednek a világ különböző tájain, melyek közül néhány a testi épségüket is veszélyezteti, de mindegyiket sikerül egy lakonikus, filozofikus megállapítással zárniuk. Arisztid és Tasziló emelkedettebb változata. Egyvalami közös bennük: az anekdota hosszúságú történet egy igen fájdalmas szöveccel zárul, illetve az olvasóban, nem véletlenül, az az érzés támad, mintha az egész történet egyetlen ilyen poénna köszönhetné születését. Tessék: Keats nem sokkal azután, hogy megvizsgálta Chapman postagalambjának torkát, nem nyelt-e le valamit, amitől rosszul lett, írta meg híres versét: „On my first looking into Chapman’s Homer”. Én szóltam.

A műfajra jellemző, hogy azoknak „esik le a tantusz”, akik, Myleshez hasonlóan az irodalom, művészetek, bölcsészettudomány témakörében az átlagnál jóval alaposabb olvasottsággal rendelkeznek. A klub büszke tagjai, azaz a szerző lelkes olvasói körében máig számos „apokrif” születik szóban és nyomtatásban. Egy ilyen történet abból indul ki, hogy Keats és Chapman a költészetről beszélgetnek, és Keatsnek az jut az eszébe, mi lenne, hogyha a Költői Igazságszolgáltatás kifejezést közvetlenül alkalmaznák a bíróságokon, azaz a bírók verseibe szedve hoznának ítéletet.

Chapman: De talán el tudsz képzelni egy pallérozott bírót, valami régmúlt korban, aki az ítéletét versbe szedve nyújtja be . . .

– Nem megy – mondta Keats.

– . . . és ország-világ előtt elnyeri a Költői Igazságszolgáltató címét - folytatta Chapman. – Lelki szemeim előtt felrémlik, amint a következőképp szólítja meg a reszkető latort:

*'Undorító féreg, ülni fogsz te betyár
Csöndben édes Temze míg a kóter lejár.'*⁴

– Uram, irgalmazz – nyögött Keats.

*– Vagy: 'Nárciszok kelyhe könnyezik legitten,
Mert tizenöt évig rohadsz majd a sitten.'*⁵

*– Milton! ez órában, most kéne élned!*⁶ *zokogta Keats.*

*– Vagy: 'Bégetve tér meg a rétről a nyáj,
Hüvösön leszel soká, ne rinyálj.'*⁷

– Elég! Elég! – ordított Keats.

– Tényleg? – kérdezte Chapman. – Elfogadod a hipotézisemet?

– Ó, hogyne – mondta Keats, tőle ritkán tapasztalható áradó gúnnnyal. – Azt sem tudom, hogy köszönjem meg neked ezt a briliáns koholmányt!

– All retributions gracefully conceived⁸ – mormolta Chapman szerényen.

(Bangsund, 1977.)

6. Myles fegyvere, a szatíra

Myles kíméletlenül kigúnyolta Dublin kulturális életének farizeus komolyságát, kétségbe vonta polgártársai intelligenciáját és ízlését, és becsmérelte Írország Egyszerű Népeinek tudatlanságát, mindezt széles vigyorral és zsonglőri ügyességű nyelvezettel. Az éles szatírákat igazán nagyszerű poénok tarkítják és hatástalanítják – gyakran gyalázatos szójátékok.

A Cruiskeen Lawn 1940 és 1966 között hetente többször jelent meg, gyakorlatilag megszakítás nélkül. A rovatban megjelent cikkek jelenleg elérhető hét antológiája közül egyik sem tapint rá igazán a vállalkozás anarchikus szellemére (Myles gyakran átlépte saját rovatának határait, hogy a szomszédos cikkeket kommentálja). Jonathan Swift modern utódjaként Myles minden vicces anekdotája mögött kivétel nélkül ott munkált a fennálló rendszer vitriolos dekonstrukciója. Huszonhat éves története során rovata az általa „Írország Egyszerű Népeinek” nevezett entitás kollektív monológja lett: az Ír Szabadállamban élő hétköznapi örület mozaikportréja. Egyes kritikusok most már ezt tekintik az ő *magnum opusának*. (Peral, 2016)

⁴ Csak csöndben édes Temze míg dalomat bevégzem (T.S. Eliot: Átokföldje. Vas István ford.) "Sweet Thames, run softly, till I end my song." (Edmund Spenser: Prothalamion)

⁵ Bid amaranthus all his beauty shed,

And daffadillies fill their cups with tears,

To strew the laureate hearse where Lycid lies. (John Milton: Lycidas)

⁶ Wordsworth: London 1802 (Bárány Ferenc ford.)

⁷ Thomas Gray: Elégia egy falusi temetőben (Jékely Zoltán ford.)

⁸ Minden büntetést elegánsan fogalmaztunk: All contributions gratefully received (Minden adományt köszönettel fogadunk) ironikus átfrazeálása

A szatíra – a hagyományos elmélet szerint – egészséges távolságtartáson kell, hogy alapuljon, mert mielőtt írója belelovalja magát a témába, az elkerülhetetlenül túl személyessé válik, az ironia elveszti báját, és a nevetés ráfagy az olvasó arcára. O’Nolan, talán a kemény italozás és vissza-visszatérő betegségei miatt is láthatóan vesztesre állt harcában, hogy távol tartsa magát az álarctól, amely annakidején olyan jól működött. A negyvenes évek végétől, ötvenes évek elejétől egyre gyakrabban foglalkozott írásaiban betegségével és nagyon helyi jellegű minisztériumi ügyekkel, amelyek érthetetlenek voltak majd mindenki számára, kivéve egy korlátozott számú „bennfentest” (Clissmann, 1875). A sikeres önmisztifikáció miatt azonban sok olvasó szó szerint elhitte, hogy Myles na gCopaleen létező személy, és O’Nolan gyakorta elegyedett kocsmái eszmecserekkébe, amelyek Myles valami lehetetlen megjegyzése körül folytak, anélkül, hogy bárki tudta volna, hogy tulajdonképpen ő az író (Cronin, 1990).

A szatíra gunyoros kommentárja nem szükségszerűen nyíltan vicces—bár a szatíra gyakran vált ki derűtséget. Míg a szatírárt jellemző kombináció elemei, az agresszió, ítéletalkotás, játékosság és (néha) a kacaj alapvetően pesszimisták a szatíra célja nem a negatív hatás, hanem a pozitív változtatás. A szatíra morális impulzusa ebben az értelemben arra szolgál, hogy felfedje a társadalom problémáit, remélve, hogy kijavíthatja azokat. Különböző szatirikus szövegek születhetnek ellentétes tónusokból—például Horatius-i, vagy Juvenalis-i szatírából. A tragédia irodalmi hagyományához hasonlóan a Juvenalis-i szatíra nyers, éles, könyörtelen és dühös. Ezzel szemben — inkább hajazva a komédia műfajához—a Horatius-i szatíra távolságtartóbb, vidámabb hangnemben íródik, és jellemzően egy mosoly kíséretében adják át.

Ahhoz, hogy a szatíra minél inkább célt érjen, a közönségnek legalábbis viszonylag tisztában kell lennie a szatíra kritikai üzenetével és annak céljával. Azaz, a szatirikus tartalom intertextuális tulajdonsága – amely egy, a szatíra közvetlen kontextusa mögött rejlő szöveghálózatra támaszkodik – különbözőképpen hozzáférhetővé és érthetővé teszi azt a közönség számára. Hasonlóképpen, egy adott szatirikus tartalomban megvan a lehetőség, hogy többféle interpretációt nyerjen attól függően, hogy a közönség egyes tagjai mennyire „vevők” rá, illetve, hogy a szatirikus üzenet többértelműségét, hogy sikerül megfejteni.

7. Zsurnalisztika/Populáris kultúra/Magasirodalom, azaz Flann, a kísérletező regényíró vs. Myles, a napilapok örökítő szatirikusa

Makacsul visszatérő kritikai részrehajlás oka az az elterjedt vélekedés, hogy O’Nolan’s publicisztikai munkássága valahogyan regényírói oeuvre-jének kárára volt. Röviddel halála után, Bernard Benstock panaszkodott az Éire-Ireland hasábjain amiatt, hogy „a tehetséges Flann húsz évnyi elnyomatást szenvedett el az elnyomhatatlan Myles kezeitől (Quirici, 2013).”

Az *A Colder Eye* (1983) című művében Hugh Kenner kritikus, így foglalta össze O’Nolan irodalmi pályafutásának hagyományos nézetét: „Az ital vitte romlásba, vagy a rovat? Mert ide a romlás szó illik. Ennyi ígéretből ritkán valósult meg ilyen kevés.” A csuda tudja, mennyire befolyásolta a munkáját az alkohol – bár ez is megkérdőjelezhető – az alulteljesítésnek ezt a mítoszát mindenképpen érdemes megcáfolni; ugyanis míg Flann O’Brien csapongott, az alteregója, Myles na gCopaleen virágzott (Murphy-Hopper, 2011).

Az alábbi visszaemlékezés a problematika lényeges pontját világítja meg.

Úgy vettem észre, hogy Myles Cruiskeen Lawn rovatja első számú napi olvasmány volt idősebb hivatalbeli kollégáim számára. Ám a legtöbb Myles-i poént, amivel az irodai munka közben dobálóztak, elengedtem a fülem mellett. Aztán egy nap rájöttem, hogy ezeknek az aficionadóknak fogalma sem volt Myles irodalmi előéletéről. Ez aztán 1960 végén derült ki, amikor az egyik Myles-fan berohant az irodába és bejelentette: 'Ez a fazon könyvet írt. Az Eason's-ban lehet kapni. Az a címe, hogy At Swim-Two-Birds. De másik név alatt írta – Flann O'Brien. Nem volt nálam elég pénz, nem tudtam megvenni.' Az egyik rajongó nem birt magával, rárabolt a teakeksz közös kasszára, hogy szerezzen egy példányt mielőtt az Eason's könyvesbolt bezár aznap este. Semmit sem tudtak róla, hogy Flann O'Brien regényírói munkásságát Myles na Gopaleen, az ő napi betevő újságíró tréfamesterük hosszú évekig teljesen beárnyékolta 1939 óta. Nem tudom, hányan közülük tértek át a szépirodalom olvasására, de annyit láttam, hogy a Flann O'Brien-re és az At Swim-Two-Birds-re irányuló megjegyzések száma hétről-hétre csökkent ezután, míg mindennapi ragaszkodásuk Myles na Gopaleen-hez továbbra is megingathatatlanak bizonyult.

Be kell vallanom, akkor még nem végeztem Flann O'Brien posztmodern remekművének elolvasására tett első próbálkozással. További két nekifutásra volt szükség hozzá. De egyvalamit jól megtanultam ebből a korai epizódból, talán tudat alatt, mégpedig, hogy míg Myles felfogható, szellemes és szórakoztató, addig Flann kemény munkát igényel.

(O'Donnell, 2020)

O'Brien két főle tornyosuló tradícióval szembesült: Yeats kelta alkonyának fáradt örökségével és Joyce modernizmusának problematikus összetettségével. Tény, hogy míg O'Nolan elsősorban a sajtóban próbálta feltárni az előbbit, az utóbbit pedig regényeiben és egyéb műveiben, az az igazság, hogy a két hagyomány összefonódik munkásságában: a modernista kísérletezést nem korlátozta a regényírásra, hanem eljátszott vele egyes rovataiban; míg az írség kérdése, amely a Cruiskeen Lawn központi eleme, fontos szerepet játszik regényeiben is. (Peral, 2016)

A Keats and Chapman fejezet végén a kissé hosszás idézetet azért tartottam érdekesnek bemutatni, hogy illusztráljam, mivel kell a közönségnek felvértéznie magát, hogy értő fogyasztója legyen Myles na Gopaleen írásainak. Ezt a dialógust hat lábjegyzettel kellett ellátnom ahhoz, hogy egy átlag magyar olvasó megértse a poénokat, és ezzel persze már tönkre is tettem az egész hatást. Myles belefektette rovatának mindennapi írásába hihetetlen erudíciójának minden morzsáját huszonöt év alatt, és ezt olyan súlytalan, pimasz könnyedséggel és nyelvi akrobatikával előadva, mintha ő lenne az Úszikkétmadáron pontszerű, testetlen Jó Tündére.

Brian O'Nolan nem egyszerűen Myles na Gopaleen, sem Flann O'Brien, George Knowall, Count O'Blather, Brother Barnabas, Brian Ó Nualláin, Oscar Love, John James Doe. Ő mindegyik együtt és külön-külön. Ez Brian O'Nolan igazi sci-fije. Ő a parodista, aki bárki bőrébe belebújik, de egyszercsak nem képes visszatalálni a sajátjába. Az író, akit csak az menthet meg a saját regényalakjai bosszújától, hogy valaki elégeti a kéziratot. A postás, aki annyit kerékpározik munkája miatt, hogy a zötyögés miatt kicsérlődő molekulák révén szép lassan bicikli lesz, a biciklije meg ember. Akinek sírján annyiban jogos a felirat: „Itt nyugszik az, kinek nevét vízre írták”, amennyiben életének utolsó éveit illemhelyiségek létesítésére áldozta a dublini nők számára. Első regénye a

Longman kiadó raktárában pusztult bombatámadás következtében. A másodikat a fiókjába zárta, mert félt, hogy Istent magára haragítja vele. Az csak természetes, hogy a Cruiskeen Lawn a főművei egyike, ha nem éppen az.

Irodalom

- Bangsund, John. 1977. *Keats and Chapman*. Stunned Mullet, June, 1977. 6. p. URL: <https://shorturl.at/AXz23>.
- Clissmann, A. 1975. *Flann O’Brien: A Critical Introduction to his Writings* Dublin: Gill & Macmillan.
- Cooper, S. L. 1943. Éire’s columnist: An interview with Brian O’Nolan,” *Time Magazine* 23 August.
- Cronin, A. 1990. *No Laughing Matter: The Life and Times of Flann O’Brien*, London: Paladin/Grafton.
- Fennell, J. 2014. Myles in Space: Science Fiction & Cruiskeen Lawn. *The Parish Review: Journal of Flann O’Brien Studies* 3.1. (Fall 2014). DOI [10.16995/pr.3128](https://doi.org/10.16995/pr.3128).
- Hopper, K. 1995. *Flann O’Brien: A Portrait of the Artist as a Young Post-Modernist*. Cork University Press.
- Hopper, K – Murphy, N. 2011. A(nother) Bash in the Tunnel’, Introduction to *Review of Contemporary Fiction* 31.3 [Special Flann O’Brien Centenary Issue], ed. Neil Murphy & Keith Hopper (Illinois: Dalkey Archive Press, Autumn 2011), pp. 9–20.
- Long, Maebh 2018. Flann O’Brien: Man of (many) letters, man of many masks. *The Irish Times*, 2018.04.26. URL: <https://shorturl.at/4LhaQ>.
- McNamara, D. 2012. Myles of Writing: Brian O’Nolan’s Newspaper Columns. *Literary Journalism Studies*. Vol. 4, No. 2, Fall 2012, 29–44.
- Myles na Gopaleen (Flann O’Brien) 1975. *The Best of Myles* New York: Penguin.
- O’Brien, Flann (Myles na Gopaleen) 1990. *The various lives of Keats and Chapman and the Brother*. ed.: Benedict Kiely. London: Paladin Books.
- O’Brien, Flann 1993. *The best of Myles*. ed.: Kevin O’Nolan. London: Harper-Collins.
- O’Donnell, Val 2020. Adapting the Journalism of Myles for the Stage. *The Parish Review: Journal of Flann O’Brien Studies* 4, no. 2 (Spring 2020): 1–7. DOI [10.16995/pr.3471](https://doi.org/10.16995/pr.3471).
- Ó Conaire, B. 2018. Brian Ó Nualláin/O’Nolan Scholarly Background & Foreground, *The Parish Review: Journal of Flann O’Brien Studies* 4.1. (Spring 2018), p. 4. DOI [10.16995/pr.3226](https://doi.org/10.16995/pr.3226).
- Ó Nualláin, Ciarán. 1973. *Óige an dearthár*.
- Peral, G. A.: Myles na gCopaleen’s "Cruiskeen Lawn" and the Politics of Revival. in: *Nordic Irish Studies*. Vol. 15, No. 2 (2016), pp. 133–148 (16 p.)
- Peifer, J. – Lee T. 2019. Satire and Journalism. *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. URL: <https://www.researchgate.net/publication/335383597> DOI [10.1093/acrefore/9780190228613.013.871](https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.871).
- Quirici, Marion 2013. Brian O’Nolan in the Archive: Assembling Myles & Flann. *The Parish Review: Journal of Flann O’Brien Studies* 1.2. (Spring 2013), p. 26. DOI [10.16995/pr.2911](https://doi.org/10.16995/pr.2911).
- Sheridan, Niall 1973. ‘Brian, Flann and Myles (*The Springtime of Genius*),’ in *Myles: Portraits of Brian O’Nolan*, ed. Timothy O’Keefe (London: Martin Brian & O’Keefe).

Harari *Sapiens*-képregénye mint „nem természetes” narratíva Egy „graphic history” narratív szerkezete

Z. Kovács Zoltán*

Abstract Harari’s graphic novel *Sapiens* as an “unnatural” narrative. The narrative structure of a “graphic history.” The study seeks an answer to the question of what issues the comic adaptation of Yuval Noah Harari’s *Sapiens*, summarizing the history of humanity, was forced to face due to the media change. In order to answer this question, the essay first interprets the narrative structure of the first *Sapiens* graphic novel (*The Birth of Mankind*), establishing that the narrative metalepses confusingly interplay the narrative levels of the narrators and the narrated characters. Next, the study explores the issue of the inserts of different genres difficult to place in the narrative structure, which can also unsettle the reader expecting authentic storytelling („graphic history”). As an explanation for the procedures used, the study uses the approach of a recently emerging trend of narratology examining „unnatural” narratives, with the addition that interpretation strategies based on textual literature are forced to face the different status of „unnaturalness” in the case of comic book narratives.

Keywords Yuval Noah Harari, graphic novel, narratology, unnatural narratives, narrative metalepsis

Vajon nem ítéli kudarra egy genealogikusnak szánt emberiség-történetet, ha az elbeszélés során bátran használja a képregény adta lehetőségeket? Nem relativizálódnak a történelmi narratíva tudományos állításai éppen a választott mediális eszköz invenciózus használata révén?

Yuval Noah Harari *Sapiens. Az emberiség rövid története* című könyvének megjelenését (Harari 2015/2012) követően elindult egy képregény-sorozat is *Sapiens. Rajzolt történelem* főcímmel, mely vállalkozás keretében eddig három kötet jelent meg (Harari–Vandermeulen–Casanave 2020, Harari–Vandermeulen–Casanave 2021, Harari–Vandermeulen–Casanave 2024/2023).¹ Az ezt a területet illető magyar nyelvű kutatásban hiánypótló szerepet játszanak a Domokos Áron – Molnár Gábor szerzőpáros tanulmányai, amelyek a befogadástörténeti és műfaji aspektusok tárgyalása mellett narratológiai kérdéseket is tárgyalnak (Domokos–Molnár 2022, Domokos–Molnár 2023). Az általuk adott interpretáción

* MATE Neveléstudományi Intézet

Email: kovacs.zoltan@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0002-1746-6443

¹ A képregényes adaptációt aztán gyermekeknek szánt „képeskönyvek” követték...

túl a következőkben az elbeszélés tárgyaként megjelölt történelem és a narráció mint rajzolt történet közti összefüggések is értelmezésre kerülnek, *Az emberiség születése* alcímű, elsőként megjelenő képregényre (Harari–Vandermeulen–Casanave 2020) összpontosítva (néha utalva a másik két kötetre is).²

A cselekmény (a mindennapi tapasztalathoz mérve) meglehetősen szokatlan beszédhelyezettel kezdődik: Harari (aki csak később mutatkozik be az olvasóknak) egy fotelben ül a világegyetemmel maga mögött és az ősrobbanásról beszél. A könyvnek ezen az első, egész oldalas paneljén Harari ölében nyitott könyvet látunk, amelynek lapjai üresek. (Talán az abszolút kezdet *tabula rasa* jellegét érzékeltetve, amiből nem következik törvényszerűen az ember kialakulása – igaz, a könyv a közepén van nyitva, amiből akár annak kellék jellegére is következtethetünk.) Harari a természettudományos keletkezéstörténet elbeszélését követően jut el a történelemig (és az irodájáig, illetve a bemutatkozásig), hogy az emberi létezés előfeltételéül szolgáló természeti folyamatok út-törő kutatóit gyermekkorukban mutassa meg, ezekkel a panelekkel nyomatékosítva állítását, hogy a történelem „közvetlen folytatása” a természettudomány által vizsgált, eredetként felfogott folyamatoknak. (Ez a gondolat tér majd vissza abban az epizódban, amikor a társadalmat összetartó fogalmak fikcionalitását az űrhajósok „felfedezése” igazolja, akik a világűrben istenek, nemzetek, emberi jogok, igazság és pénz helyett csak hidrogént találtak..., 85.) Az emberiség történelmének elbeszélése ezt követően egy szintén nem hagyományos történészi pozíciót létrehozó tér-idő ugrással folytatódik (Harari az elbeszélés jelenéből két és félmillió évet megy vissza az időben, irodájából az egykori Afrikába, távcsővel figyelve az emberelődöket), nyomatékosítva, hogy az ember őse sem volt predesztinálva a később történelemmé alakuló fejlődésre, pusztán egy volt a többi állatfaj között. A történetírói hitelesség szempontjából ez az epizód kettős jelentéssel bír. Egyrészt Harari mintegy riporter, közvetlen jelenléte hitelesíti az emberiség kialakulására tett állításait; ugyanakkor a pozíció lehetetlensége, az epizód anakronizmusai felfüggesztik a természetes, realista igényű narrációval szemben támasztott elvárásokat.

A cselekmény szintjén már a kezdetektől megjelenő, a fizika törvényeit áthágó furcsaságok sorát gazdagítják azok a logikai határátlépések, amelyeket további szereplők narrátorrá válása és a narrációt megszakító betétek képviselnek. Ha strukturálni akarjuk a Sapiens-képregény „rajzolt történelmét” a narráció szempontjából, akkor a külső „hang” (ami egyáltalán lehetővé teszi az olvashatóságot/nézhetőséget) forrását a képregény esetében bátran hívhatjuk „szerző-kollektívának” („*collective autorship*”, Thon 2013, 88–90.) vagy „képregényalkotó-konfigurációnak” (Vincze 2022, 199.), amit a borítón megjelölt három és még legalább az onnan lehangyott negyedik szerző (a színező Claire Champion) közösen alkotnak.³ Az így hozzáférhető történet narratív struktúrájában több – néha azonban zavarba ejtő módon egymásba játszó – elbeszélői szint különíthető el. A cselekmény kezdetekor narrátor-szereplőként megjelenő Harari maga is megkettőződik a történetben játszott szerepét illetően. Először az intencionált olvasóhoz szól (a világegyetem létrejötte, bemutatkozás): ezt nevezhetjük a Sapiens-képregény *extradiegetikus szintjének* vagy narratív keretének, ahol a megjelenített Harari az „ext-

² A következőkben az első kötetre pusztán zárójelben megadott oldalszámokkal hivatkozom.

³ Karin Kukkonen négyes modelljében az író, az illusztrátor, a színező és a szövegező alkotja ezt a szerzői közösséget (Kukkonen 2013, 39.) Egy könnyed képregényes megközelítés a művek elkészítésének öt fázisát említi (ami jelen esetben kiegészül az eredetileg könyvként megjelenő *Sapiens* adaptációjával): Cabero-Goodrum-Mellado 2021/2023, 19.

radiegetikus” narrátor. Unokahúga, Zoé megjelenésével mindez megváltozik, megjelenik az a Harari, aki – a többi szereplőhöz hasonlóan – már nem képes kommunikálni az elsődleges narrátor szintjén lévő szándékolt olvasóval (ezt hívhatjuk az *elsődleges diegetikus szintnek*). Harari itt már más szereplőkhöz (túlnyomórészt unokahúgához, Zoéhez) szól (nyilvánvalóvá téve önmaga egyszerre elbeszélő és elbeszelt voltát). (Sőt, mivel a borító paratextusán szereplő szerző-konfiguráció egyik tagját, a képregényes adaptáció tárgyának íróját is Hararinak hívják, tulajdonképpen megháromszorozódik...) További szereplők válnak „intradiegetikus narrátorrá”, az általuk elbeszelt történetekkel a cselekményen belül újabb szinttel (amit az elbeszélés másodlagos, *metadiegetikus szintjének* nevezhetünk) növelve a közvetítettséget. Ezek a szereplő-elbeszélők: Árja Szaraszvati (a biológia professzoraként mindhárom eddig megjelent kötetben szerepel); Robin Dunbar antropológus és pszichológus (valóban létező brit kutató, s csak az első kötetben szerepel); Dr. Fikció (a társadalmat összetartó fikciókat megismerésítő szuperhősökből álló csapat vezetője, aki az első két kötet szereplője); Dr. Klüg atya, teológus és régész, illetve Josita Aiko professzor, antropológus és szociológus (akik a harmadik kötetben a történelmet mozgó erők megítélő zsűriben is tagok lesznek); Selena Lopez nyomozó (aki az „ENSZ rendőrsége” részéről a *homo sapiens* elterjedése miatt bekövetkezett kihalási hullám ügyében nyomoz az első kötetben, a másodikban pedig folytatja mindezt a társadalmi egyenlőtlenségek okait kutatva).

Ennek a tetszetős strukturalista modellnek a (képregény esetében is) szükséges kibővítésére hívnak fel az elsődleges történet szereplőit nem tartalmazó, a cselekményt tovább nem lendítő, különböző műfajú *betétek*. A cselekménybe való beékelődésüket általában az elsődleges történet szereplői vezetik fel vagy le, egyértelműsítve, hogy ezek a stripek a teljes struktúrát tekintve a „metadiegetikus” szinten jelennek meg (a kérdés műfaji szempontú tárgyalását lásd: Domokos–Molnár 2023, 40.)⁴ Ugyanakkor vannak olyan zavarbaejtő betétek, amelyek forrását nem lelhetjük az elsődleges diegézis szintjén. Ilyenek a fejezeteket záró cliffhangerek (kivéve a második fejezetet, ahol a záró panelen jelenik meg a szereplő-Harari) és a többször előkerülő „Prehisztórikus Bill” című képregény immár felvezetés nélküli második megjelenése (34–35.; – első alkalommal Zoé nyitotta fel „A magazinom is pont ezt írja!” felkiáltással, 27.), ahol Szaraszvati szavaira a közbeékelte képregényre való reflexió nélkül reagál a szereplő-Harari.

Az elbeszélő(k) szerepét tekintve hasonlóképpen zavarbaejtők azok a panelek, ahol nincs az elsődleges diegetikus szinten hallgatója a narrátorként fellépő szereplőnek. Harari ilyen típusú fellépései (a nyitó epizódon túl 106–111., 187–190.) mellett ide tartozik Dr. Fikció narratív szintlépése, amikor a társadalmakat összetartó fikcionalitás igazolásaként a Peugeot cég alapítójához utazik vissza az időben. Vajon ki a címzettje a „Szálljatok be, megmutatom!” (87.) felszólításnak? Harari és Zoé nem szállnak be, de az epizód folytatódik, így valószínűleg az intencionált olvasót szólította meg az így már hirtelen az extradiegetikus szintre emelkedő Dr. Fikció. Ezt támasztja alá az is, hogy Peugeot-tól már elbúcsúzva, de Harari és Zoé körébe még vissza nem érkezve Harari mellett egyedül Dr. Fikció kap a szereplők közül egy egész oldalas panelt (95.), ahol összefoglalja a társadalmilag hasznos fikciókról való tudnivalókat.

A narráció szintjei közti meglepető váltások meghatározzák a képregény-sorozat első kötetének elbeszélésmódját. A *narratív metalepszisek* (az elbeszélés szintjei

⁴ Például a kártyák (15.), az evolúciós valóságshow (23.), a „Prehisztórikus Bill” képregény (28–29.), a tüzet reklámozó oldalak (38–39.), a kereszteződés-kicserélődés elméleteinek bemutatása (42–43.), a TV-műsor Szaraszvattal (44–47.), stb.

közi váltások) révén az extradiegetikus szintről a narrátor vagy a „narratee” (a narrátor megszólítottja) átlép a diegézis szintjére, vagy egy karakter a diegetikus szintről egy alacsonyabb (metadiegetikus) narratív szintre (Genette 1980, 234–235.). A narratív metalepszis révén olyan „találkozásokra” kerül sor, amelyek ontológiailag lehetetlenek (szerző és hősei, az olvasó és az olvasott karakterek között) (Bell 2016, 295–296.), s amelyek áthágják a szövegvilágon belül az „ontológiailag elkülönített részvilágok” (ontologically disconnected subworlds”) határait (Thon 2016, 38.).

A narratív metalepszisek – csakúgy, mint a betétek eredetének bizonytalansága – révén az elbeszélés szintjei közti különbség elmosódik. Ehhez járul annak kérdésessége, hogy a narrátor(ok) mennyiben érintett(ek) az elbeszélte eseményekben. A klasszikus Genette-i megkülönböztetés szerint a narráció vagy homodiegetikus (én-elbeszélés) vagy heterodiegetikus (mindentudó elbeszélés). Ebben az esetben azonban mind a „képregényalkotó-konfiguráció”, mind az extradiegetikus narrátor Harari maga is része annak a történetnek, amelyet megalkotnak, illetve elbeszél. Történetírói objektivitás (heterodiegézis) és biológiai-kulturális genealógia (homodiegézis) sajátos együttesét valósítja meg a *Sapiens*-képregény. Természetesen a fikciós történetek szereplői általában emberek, s az elbeszélőt is (főként ha a narrátor megszólít egy „narratee”-t, egy szándékolt olvasót) egy személlyel azonosítjuk; a homodiegetikus narráció esetében pedig mindez evidens. Itt azonban nagyon különleges homodiegézisről van szó, aminek talán a legkifejezőbb allegóriája az a jelenet, amikor a szereplő/elbeszélő Harari egyik időutazása során meglátogat egy majmot, aki két kölykét szoptatja: „6 millió éve ez a nőstény majom két utódot szült. Az ikrek egyike a csimpánzok őse lett...” A következő panelen aztán ölébe veszi a másik majomgyereket és kijelenti: „Ő pedig a mi nagyanyánk.” (22.) Ez olyan narrációt eredményez, amelynek esetében a homo- és a heterodiegetikus elbeszélés kölcsönösen kioltják egymást. A saját (ráadásul csecsemő) őseit a történelmi elbeszélés alapjául szolgáló genealogikus-lineáris időfelfogás alapján nem dajkálhatom, ugyanakkor a saját genealógiámat nem beszélhetem el úgy objektív, rekonstruktív módon, hogy ne kéne számolnom a személyes érintettséggel. Másként fogalmazva, ebben az esetben két olyan, természetesnek tűnő elbeszélési formát használ a képregény, melyek együttese korántsem fogadható el természetes narratívaként.

A könyv második fejezetében (*A fikció mesterei*) találkozik az olvasó Dr. Fikció alakjával, aki nem csak e fejezet, hanem az egész graphic history-vállalkozás narratológiai alapú, de episztemológiai jellegű dilemmáinak *mise en abyme*-ja (olyan belső tükre, ami kicsiben összesűríti a nagy vállalkozás buktatóit). Dr. Fikció a cselekménynek azon a pontján jelenik meg, amikor Harari (és Zoé) a Dunbar professzorral folytatott beszélgetésben eljutnak ahhoz a kérdéshez, hogy miként lehet a 150 főnél nagyobb közösségeket összetartani, megszervezni, irányítani. Nem véletlen, hogy a kötet Hararin kívül egyetlen ismert, a tapasztalati valóságban is létező szereplő-elbeszélőjét váltja Dr. Fikció, méghozzá meglehetősen lekezelő módon („Kösz, prof, nagyszerű volt, innen átveszem!”: 82). A fejezet addig realista elvárásoknak (és a szociálpszichológia „Dunbar-számát” reprodukáló felfogásnak) megfelelően alakuló cselekménye (egy, a borozgatással is hangsúlyosan emberinek ábrázolt tudóssal) hirtelen átvált a szuperképességekkel bíró hősök világába. Dr. Fikciónak már a külseje is ezt a világot képviseli, kiegészülve a folyton szeméit takaró VR-szemüveggel. Az emberiség történetét elbeszélő képregény kétértelműségének kérdése (rekonstrukció vagy reflektált fikcionalitás) ölt alakot külső megjelenésében: a világot egy virtuális valóságot generáló szemüvegen keresztül néző, saját küldetésére reflektáló szuperhős vajon csak ennek az eszköznek a segítségével ké-

pes úgy látni a világot, mint a fikciókat valóságnak vélő emberek, vagy éppen ellenkezőleg: ez teszi számára lehetővé, hogy felismerje az általa képviselt fikcionalitás képzelt voltát és így megláthassa a fikció mögött rejlő valóságot, (miképpen a negatív számot negatív számmal szorozva pozitív eredményhez jutunk).

A képregényhősök szuperképességeiket racionálisan, a való világ törvényei szerint (legalább kvázitudományosan) indokolható módon kapják (atomrobbanás, pókcspés). A fikcionalitás meghatározó szerepét hangsúlyozó és annak uralmát leleplező Dr. Fikció képességének azonban nincs ilyen megokolása. Honnan származik ez a szuperképesség és -nézőpont, honnan látható be a humán világot behálózó fikcionalitás? Ha Dr. Fikció állításait tekintjük, akkor azok nagyban tükrözik Hararinak (a *Sapiens* című könyv írójának) nézeteit, amikor a társadalom kohézióját biztosító fogalmakat fikciónak minősíti (bár ezek közül sokat hasznosnak tart). Kérdés azonban, hogy nézőpontja megfeleltethető-e a képregény (extradiegetikus) elbeszélője nézőpontjának. Hiszen Harari a *Sapiens*-képregényben bár népszerűsítő, de azért (természettudományosan igazolt) tényekre alapozott rekonstrukcióba fog már az első oldalakon, míg Dr. Fikció státusza (ahogy a VR-szemüveg kapcsán felmerült) ebből a szempontból több mint kétséges. Azon túl, hogy feltárja a társadalmi kohéziót biztosító fogalmak fikcionalitását, nem tud magyarázattal szolgálni a történelem reális folyamataira, pontosabban arra, hogy mi van a fikcionalitáson túl (ahol ő is bemutatja leleplezéseit). Így a szuperképesség a nézőpont szempontjából nagyon is korlátozott, valójában Dr. Fikció fokalizációja a szövegvilágot reprezentáló Harariéhoz kötődik, ráadásul annak csak egy szeletét képes látni. Talán ez a magyarázat arra, hogy a sorozat harmadik kötetében, amelyben Dr. Fikció maga nem tűnik fel, szuperhősökből álló csapatának tagjai tovább fragmentálják a történelmet korábban egészen láttató fókuszot, amikor a történelmet mozgató erőként mint egymás alternatívái jelennek meg.

A *Sapiens*-képregény „nem természetessége” annak a közelmúltban jelentkezett narratológiai irányzatnak a megközelítési módja felől is értelmezhető, amely Monika Fludernik 1996-os könyve, a *Towards a „Natural” Narratology* által tárgyalt természetes elbeszélés meghaladásaként jött létre. Fludernik könyvében olvasható a következő definíció: „A természetes narratíva kifejezés a »természetesen előforduló« történetmondás meghatározásával függ össze [...] Amit ez a könyv *természetes narratívának* nevez, az főképp spontán társalgási történetmondást jelent – ez a terminus pontosabb, azonban a szövegben nehezen kezelhető leírást adna.” (Fludernik 1996, 13.; Gregor Lilla és Melhardt Gergő fordítása in Nielsen 2018, 174.). Fludernik szerint minden narratíva a személyes tapasztalat szóbeli közvetítéséből ered, ebből származik az irodalmi homo- és heterodiegézis is (bár elsősorban a homodiegézis adja vissza a megélt események tapasztalatát, amihez képest a heterodiegézis, még ha tanú-elbeszéléstről van is szó, kevésbé „természetes”) (Fludernik 1996, 22.). Hangsúlyozni kell, hogy – miként a nem természetes narratívákkal foglalkozó szerzők közös színrelépésére reagáló tanulmányában kifejti – a *Towards a „Natural” Narratology* alapvetően „kognitív prototípusok (például narratív szituációk) leírásával” foglalkozik, illetve azzal a mechanizmussal, ahogy „ismerőssé tesszük az eredetileg különös mintázatokat” (Fludernik 2012, 362.). Talán itt jelölhető ki az a pont, ahol a nem természetes narratológia képviselőinek felfogása leginkább szembeállítható a természetes narratológiával. Az irányzat programadó írása ugyanis azt állítja, hogy „az elbeszélések éppen azért érdekesek, mert olyan szituációkat és eseményeket jeleníthetnek meg, melyek túlnyúlnak a világról alkotott ismereteinken vagy megkérdőjelezzik őket” (Alber et al 2010, 115.; magyarul: Alber et

al 2018, 116.). Céljuk az idegen, nem természetes narratív sajátosságok saját különös-ségükben való megértése, a konvencionális formákban (például a realista heterodiegetikus elbeszélésekben) rejlő nem természetes narrativitás (pl. az elbeszélő mindentudása) megmutatása.⁵

A *nem természetes narratívák* koncepciója alapvetően a 20-21. századi szépirodalom narratív sajátosságainak vizsgálata alapján jön létre. A programalkotó írás (Alber et al, 2010) alapján három szempontból határozható meg az ide tartozó narratívák köre: nem természetes szövegvilágok [*unnatural textworlds*], nem természetes elmék [*unnatural minds*], nem természetes elbeszélő aktusok [*unnatural narrative acts*]. „Közelebb-ről vizsgálva ezek a narratívák olyan időbeliséggel, történetvilágokkal, tudatábrázolással vagy elbeszélői aktusokkal élhetnek, melyek a valóságos történetmondási helyzetekben értelmezve fizikailag, logikailag, mnemonikailag vagy pszichológiailag nem lennének helytállóak vagy lehetetlennek tűnnének, azonban azáltal, hogy az olvasó interpretációs stratégiáinak megváltozását kiváltják, önmagukat megbízhatóként, lehetségesként és/vagy hitelesként teszik értelmezhetővé.” (Nielsen 2013, 176.)

Maga Fludernik az idézett tanulmányában igyekezett közelíteni a két narratíva-felfogást, hangsúlyozva, hogy 1996-os könyvében nem a természetessé tevés szükségességét, hanem annak az olvasás során lehetséges megvalósulásait igyekezett leírni. Értelmezése szerint a „nem természetesnek” a „természetes” körén belül való konzerválása csak annyiban különbözik az ő koncepciójától, ahogy két elkészítési mód különbözik egymástól: „Míg én hajlamos vagyok a mindenkinek megfelelő ízre koncentrálni, figyelmen kívül hagyva néhány összetevőt, Alberék azt a sajátos ízt élvezik, amely ellentétben áll a puding általános, ismerős semlegességével.” (Fludernik 2012, 362.)⁶ Fludernik itt éppen azt demonstrálja, amihez képest a nem természetes narratológia képviselői megfogalmazzák elképzeléseiket: elmond egy gasztronómiai történetet (a puding-főzés kétféle módja), a „narrativizáció” révén „familiarizálva” a furcsaságot, különös-séget.⁷

A nem természetes narratológia képviselői a mimetikus regénytradícióból kiinduló elképzelésekhez képest határozták meg az irányzatot. A képregény esetében azonban kevésbé használható a fizikailag, még kevésbé a logikailag nem természetes elképzelése

⁵ Egy jellemző definíció (Brian Richardstól): „a nem természetes elbeszélés feltűnő módon megsérti a szokásos elbeszélési formák elvárásait, különösen a – szóbeli vagy írott – nem fikciós elbeszélések konvencióit, valamint a fikció olyan, magukat a nem fikciós narratívákról mintázó felfogásait, mint amilyen a realizmus. Ráadásul a nem természetes narratívák képlékeny, folyton változó elvárásokat követnek és minden egyes műben új narratológiai mintázatokat alkotnak. Összefoglalva, a nem természetes elbeszélések megfosztják ismerős mivoltuktól a narratíva alapelemeit” (Richards 34.). Az eredeti szöveg: „an unnatural narrative is one that conspicuously violates conventions of standard narrative forms, in particular the conventions of nonfictional narratives, oral or written, and fictional modes like realism that model themselves on nonfictional narratives. Unnatural narratives furthermore follow fluid, changing conventions and create new narratological patterns in each work. In a phrase, unnatural narratives produce a defamiliarization of the basic elements of narrative.”

⁶ Az eredetiben: „While I tend to concentrate on the overall taste, ignoring some of the ingredients, Alber et al, savour the tinge of spice that conflicts with the overall familiar blandness of the pudding.”

⁷ Fludernik korábban úgy definiálta a természetes narratíva ellentétét (amely nála a „non-natural” jelzőt kapta), mint amely „a diskurzus olyan eljárásaira vagy oldalaira vonatkozik, amelyeknek nincs természetes megalapozásuk az ismerős kognitív paraméterekben vagy az ismerős való életbeli helyzetekben.” Fludernik 1996, 11.

(amelyek a nem természetes szövegvilágok két módját jelentik). Ahogy Johannes Fehrle kimutatja (Fehrle 2011), mindkét fogalom a realista regény tradíciójához képest definiálja a nem természetes fogalmát, ezzel hierarchiát is teremtve köztük (a nem természettest mint még egyelőre nem naturalizáltat fogva fel). A képregény ugyanis már létrejöttkor áthágja a valóságos világ törvényeit, anélkül azonban, hogy ezek a nem természetes elemek (karakterek, szövegvilágok) mehökkentő, elidegenítő hatást keltenének. Még kevésbé gyakorolnak hatást a képregény befogadóira a logikailag nem természetes megoldások, mivel a kép és szöveg együttese eleve nem a mimetikus elvárásoknak megfelelően beszéli el a történetet. Az olyan nem természetes megoldások, mint az említett szuperhősök, a valóságshowként megjelenített emberelődök versenye, a csimpánz-Mózes tanításának hatástalansága vagy éppen a két ősemlék kilépése a képregénybeli képregényből („Prehisztórikus Bill”) a tárgyalóterembe az mediális váltás miatt nem feltétlenül gyakorolnak mehökkentő hatást olvasójukra.⁸ A képregény – az egymáshoz kapcsolódó mondatokkal elbeszélő regény és a „képkockákat” immár digitálisan folyamatos látvánnyá alakító filmmel ellentétben – panelekben merevíti ki vagy éppen egyesíti különböző pillanatokat és kijelentéseket (lásd a *Sandman* vagy a *Watchman* graphic novel-jeinek megoldásait). A képregénynek mediális adottságából, létmódjából fakadóan lényegi adottsága a panelek közti „üres helyek” megkívánta olvasói aktivitás. Azt már az olvasás kezdetekor elfogadja a befogadó, hogy a panelek nem a valóságos világot reprezentálják, hanem olyan történetet beszélnek el (képpel és szóval), ahol nincs egy minden panelt reflexiója révén homogenizáló, megkülönböztetett narratori pozíció (legfeljebb egy általa a szerzői konfigurációnak tulajdonított, a jelentésre vonatkozó szándék). Thierry Groensteen megfogalmazásában: „A képregény műfaja az (el)hallgatáson alapul” (Groensteen 2010, 10.).⁹

A képregények esetében tehát a nem természettest azokkal az eljárásokkal hasznos meghatározni, amelyek ebben a diszkurzusban (és azon belül a műfaji hagyományban) képesek a befogadó kizökkentésére.¹⁰ Ebből a szempontból mind a fluderniki természetestől való kiindulás helyett (amely egyfajta hierarchiába helyezi a nem természetes fogalmát), mind az alberti fizikai és logikai határátlépések helyett tanácsosabb a váratlan, szokatlan fogalmaival leírni azt, ami hatásossá tesz egy képregényt. Vagyis nem az ismerőssé még nem tett idegenségben lehet megjelölni a Sapiens-képregény hatásának forrását (ahogy Jan Alber felfogja a nem természeteset), hanem azokban az elemekben (narratív metalepszisek, a betétek státuszának bizonytalansága, homo- és heterodiegézis egymásba játszatása), amelyek a különösség, az ismeretlenség érzését válthatják ki az olvasóból.

A Sapiens-képregény mint képregény kétségtelenül elérte célját, amennyiben hatásos, helyenként mehökkentő módon beszéli el az emberiség keletkezésének történetét. A képregény poétikájának eredményes kihasználása azonban felveti azt a kérdést, hogy az eredeti cél elérése (amennyiben a Sapiens-könyvet népszerűsítő adaptációról van szó) mennyiben élte túl a mediális váltást.

⁸ Vö. Thon 2016.

⁹ Az eredetiben: „Comics is a genre founded on reticence.”

¹⁰ Például ha valakit fejbe vágunk egy kővel egy képregényben, akkor az a műfaji kódnak megfelelően vagy meghal, vagy néhány csillag ábrázolását követően a feje körül, továbbra is részt vesz a cselekményben. Vö. Schüwer 2008, 369.

Hivatkozások

- Alber, Jan – Stefan Iversen – Henrik Skov Nielsen – Brian Richardson 2010. Unnatural Narratives, Unnatural Narratology: Beyond Mimetic Models. *Narrative*, Volume 18, Number 2, May 2010, pp. 113–136. DOI [10.1353/nar.0.0042](https://doi.org/10.1353/nar.0.0042).
- Alber, Jan – Stefan Iversen – Henrik Skov Nielsen – Brian Richardson 2018. Nem természetes narratívák, nem természetes narratológia: a mimetikus modelleken túl. Fordította Tóth Csilla. *Helikon*, 2018. 2. sz. pp. 114–141.
- Bell, Alice 2016. Interactional Metalepsis and Unnatural Narratology. *Narrative*, Volume 24, Number 3, October 2016, pp. 294–310. DOI [10.1353/nar.2016.0018](https://doi.org/10.1353/nar.2016.0018).
- Del Cabero, Enrique – Michael Goodrum – Josean Morlesin Mellado 2021/2023. *How to Study Comics and Graphic Novels*. Oxford Comics Network, 2021. / *Útmutató a képregények tanulmányozásához*. Fordította Szép Eszter. Budapest: Prae, 2023.
- Domokos Áron – Molnár Gábor 2022. Az ügynök: Harari, avagy hogyan (ne) tanítsunk történelmet képregénnyel. *Anyanyelvi Kultúraközvetítés*, 5(2), pp. 49–68. DOI [10.33569/akk.3375](https://doi.org/10.33569/akk.3375).
- Domokos Áron – Molnár Gábor 2023. Az ügynök: Harari, avagy hogyan (ne) tanítsunk történelmet képregénnyel (Második rész). *Anyanyelvi Kultúraközvetítés*, 6(1), pp. 14–54. DOI [10.33569/akk.4567](https://doi.org/10.33569/akk.4567).
- Fehrle, Johannes 2011. Unnatural Worlds and Unnatural Narration in Comics? A Critical Examination. Jan Alber, Rüdiger Heinze (eds), *Unnatural Narratives – Unnatural Narratology*. Berlin: De Gruyter. pp. 210–245. DOI [10.1515/9783110229042.210](https://doi.org/10.1515/9783110229042.210).
- Fludernik, Monika 1996. *Towards a „Natural” Narratology*. London: Routledge. DOI [10.1515/jlse.1996.25.2.97](https://doi.org/10.1515/jlse.1996.25.2.97).
- Fludernik, Monika 2012. How Natural Is an Unnatural Narratology; or, What Is Unnatural about Unnatural Narratology? *Narrative*, Volume 20, Number 3, October 2012, pp. 357–370. DOI [10.1353/nar.2012.0019](https://doi.org/10.1353/nar.2012.0019).
- Genette, Gérard 1980. *Narrative Discourse*. Ithaca: Cornell University Press.
- Groensteen, Thierry 2013. *Comics and Narration*. Translated by Ann Miller. University of Mississippi. DOI [10.14325/mississippi/9781617037702.001.0001](https://doi.org/10.14325/mississippi/9781617037702.001.0001).
- Harari, Yuval Noah 2012/2015. *Sapiens. Az emberiség rövid története*. Fordította Torma Péter. Budapest: Animus, 2015. [Az angol eredeti: *From Animals into Gods: A Brief History of Humankind*. Izrael: CreateSpace Independent Publishing Platform [magánkiadás], 2012; átdolgozva: *Sapiens. A Brief History of Humankind*. London: Harvill Secker, 2014.]
- Harari, Yuval Noah – David Vandermeulen – Daniel Casanave 2020. *Sapiens. Rajzolt történelem I. Az emberiség születése*. Budapest: Animus. [Az angol eredeti: *Sapiens (A Graphic History) Volume 1: The Birth of Humankind*. New York: Harper–Perennial, 2020.]
- Harari, Yuval Noah – David Vandermeulen – Daniel Casanave 2021. *Sapiens. Rajzolt történelem II. A civilizáció pillérei*. Budapest: Animus. [Az angol eredeti: *Sapiens (A Graphic History) Volume 2: The Pillars of Civilization*. New York: Harper–Perennial, 2021.]
- Harari, Yuval Noah – David Vandermeulen – Daniel Casanave 2024/2023. *Sapiens. Rajzolt történelem III. A történelem urai*. Budapest: Animus, 2024. [Az angol eredeti: *Sapiens (A Graphic History) Volume 3. The Masters of History*, New York: Harper–Perennial, 2023.]

- Kukkonen, Karin 2013. *Studying comics and graphic novels*. Oxford: John Wiley & Sons. DOI [10.1002/9781394261079](https://doi.org/10.1002/9781394261079).
- Nielsen, Henrik Skov 2013. Unnatural Stories and Sequences. In Jan Alber, Henrik Skov Nielsen, Brian Richardson (eds.), *A Poetics of Unnatural Narratives*. Columbus: Ohio State University Press.
- Nielsen, Henrik Skov 2018. Természetes és nem természetessé tevő olvasási stratégiák: a fokolizáció újratárgyalása. Fordította: Gregor Lilla és Melhardt Gergő. *Helikon*, 2018. 2. sz. pp. 171–199.
- Richardson, Brian 2015. Representing Social Minds: „We” and „They” Narratives, Natural and Unnatural. *Narrative*, Volume 23, Number 2, May 2015, pp. 200–212. DOI [10.1353/nar.2015.0008](https://doi.org/10.1353/nar.2015.0008).
- Schüwer, Martin 2008. *Wie Comics Erzählen: Grundriss einer intermedialen Erzähltheorie der grafischen Literatur*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag.
- Thon, Jan-Noel 2013. Who’s Telling the Tale? Authors and Narrators in Graphic Narrative. In Daniel Stein, Jan-Noel Thon (eds), *From Comic Strips to Graphic Novels. Contributions to the Theory and History of Graphic Narrative*. Berlin/Boston, De Gruyter, 2013. DOI [10.1515/9783110282023.67](https://doi.org/10.1515/9783110282023.67).
- Vincze Ferenc 2022. *Képregénytörténetek. Történeti és elméleti közelítések egy médiumhoz*. Budapest: Ráció.

A természeti létezők tipológiája Arisztotelésznél

Második rész

Molnár Gábor*

Abstract Aristotle's typology of the things that exist by nature. Part Two.

The first part of the paper (Molnár 2022) examined the typology Aristotle proposes as the extension of the term “things that exist by nature” in *Physics* B.1 and compared it to passages containing similar typologies in the Aristotelian corpus, most importantly *Metaphysics* Δ.8, Z.2, H.1, *De Caelo* Γ.1, and *Meteorology* A.1. The comparative analysis revealed that – even though Aristotle introduces the lists in different philosophical contexts, and one can find several instances of discrepancies between them – there is a remarkable level of coherence between his verbal definitions, given in different texts, of the genus of which the items in the lists are the subtypes. Part Two (appearing here) sets out to analyse the structure of the typologies one by one, and uncovers a set of common structuring principles behind them. Although the individual passages make use of these principles in rather diverse ways, the texts can be ordered according to the degree of complexity they display. The concept of body proves to be the most important structure-building factor and a general scheme is suggested as underlying all the passages. Part Three (appearing in a later issue) will go on to scrutinize individual items on the lists one by one: the elements, inanimate natural objects, living beings and their parts, celestial bodies, and the heaven. It will also discuss the chronological relations between the texts and, most importantly, the impact Aristotle's revisionist treatment of the concept of substance has on his typology. Based on the findings, at the end of the paper a cautious attempt will be made at an interpretation of the Aristotelian concepts of nature and substance in terms of the sociology of knowledge by connecting them to his concept of autarky (central in another part of his philosophy).

Keywords Aristotle's natural philosophy, concept of nature, theory of substance, types of natural substances, revisionist metaphysics, autarky

(folytatás az 50. számból)

Eddig a hat arisztotelészi felsorolás összevetésénél a tételek közötti megegyezésre vagy eltérésre irányult a figyelmünk, majd az elemzésbe négy további releváns szöveghelyet bevonva, megállapítottuk, hogy a listák minden esetben ugyanannak a kategóriának, a

* MATE NI Anyanyelvi és Gyermek kultúra Tanszék

Email: molnar.gabor@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0001-8153-5143

A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik:
CC-BY-NC-ND-4.0.

természeti szubsztanciának az altípusait jelenítik meg. Erre az egyezésre a következő magyarázat kínálkozott. (1) Arisztotelész a *Kategóriákban* nyelvi-logikai elemzések alapján kidolgozza a kategóriák logikáját, azon belül pedig a szubsztancia [*usia*] mint kitüntetett kategória fogalmát, paradigmaként – anélkül, hogy erre reflektálna – a természeti létezőket tartva szem előtt. (2) Természetfilozófiai-természettudományos műveiben, legalábbis amikor általános elméleti áttekintést nyújt vagy vizsgálódásai programját fogalmazza meg, a természet fogalmából indul ki és a természet révén létező dolgok vizsgálataként fogja fel a „fizikát” mint második filozófiát. Eközben azonban mindig bevonja a szubsztancia korábban kidolgozott fogalmát is az elemzéseibe. (3) Az első filozófia körébe tartozó, ma metafizikainak nevezett vizsgálódásai során viszont a szubsztancia nyelvi-logikai fogalmának az ontológiai vonatkozásait igyekeznek feltárni. Itt ugyanakkor ismét csak a legkevésbé vitatott alkategória vagyis a természeti szubsztanciák kategóriája a kiindulópontja. Vagyis a természetfilozófiai elemzésekben a szubsztancia ontológiai primátusa, a metafizikai vizsgálódásokban pedig a természeti szubsztanciák ismeretelméleti primátusa miatt, de mindig ugyanaz a kategória, a természeti szubsztancia alkotja a kiindulópontját.

A következőkben azoknak a rendezési sémáknak az összehasonlítására térünk rá, amelyekbe egy-egy felsorolás tételei illeszkednek, vagyis a listák szerkezetét, illetve a köztük levő homológiákat és esetleges diszkrepanciákat vizsgáljuk.

A tipológiák mélyszerkezete és koherenciája

Mielőtt azonban az összehasonlító szerkezeti elemzésbe belekezdenénk, tisztáznunk kell egy további, mindeddig szintén figyelmen kívül hagyott kérdést: milyen sorrendben célszerű tárgyalni a szöveghelyeket. A legtermészetesebb minden bizonnyal az volna, ha kronológiai sorrendben vizsgálánánk meg őket, ezzel remélhetőleg képet nyerve Arisztotelész elméleti fejlődéséről is. Sajnos azonban az arisztotelészi művek keletkezésének időrendi viszonyairól még annál is kevesebb megbízható ismeretünk van, mint Platón dialógusai esetében. Ezért e legegyszerűbb az volna, ha a művek tradicionális sorrendjéhez tartanánk magunkat – eddig, az első részben, ezt tettük, amikor a listák egységesítő elvét vizsgáltuk. Ez azt jelenti, hogy a Bekker-féle összkiadás sorrendjében (tehát növekvő Bekker-szám szerint) haladnánk végig a szövegrészekben. Ez a természetfilozófiai művek esetén összhangban lenne azzal a renddel, amelyet a *Meteorológia* első könyvének első fejezetében maga Arisztotelész fogalmaz meg (lásd Molnár 2022, 71.). A *Metafizika* esetében azonban jól tudjuk, hogy a könyvek hagyományos sorrendje problémákkal terhelt. A számunkra érdekes négy könyv közül kettő, a Zéta és az Éta elég természetes egységet alkot, feltehetően eleve egy műként íródott, még mielőtt a ma *Metafizikaként* ismert szövegkorpusz központi részévé váltak volna, a Delta és a Lambda könyvek viszont eredetileg önálló művek voltak. Az előbbi egyfajta filozófiai terminológiai szótár, amelyet beékeltek az imént említett, viszonylag koherens szövegkorpusz bevezető-problémafelvető-programadó részének (ABΓE könyvek) két könyve közé; az utóbbi pedig az e bevezetőben felvázolt program alternatív kidolgozásaként fogható fel. A legfontosabb, és ez a természetfilozófiai szövegekre is érvényes: ha tematikusan egymás után következőnek is tűnik két szövegrész, nem tudhatjuk biztosan, hogy az ebben az értelemben későbbi szöveg nem az előbbinél korábban keletkezett-e,

és ezért korábbi, más felfogást tükröz, nem vesz figyelembe valamely későbbi arisztotelészi felismerést stb.¹ Mindezt figyelembe véve a harmadik lehetséges sorrend szerint haladunk a következőkben: az egyszerűbb, elemibb struktúrárt tartalmazó szövegektől a komplexebb szerkezetek felé. Csak a rekonstrukció végigvitele után vizsgáljuk majd meg (a harmadik részben), hogy a belőle kibontakozó *virtuális gondolati fejlődés* mennyiben áll összhangban azzal, amit Arisztotelész vonatkozó műveinek kronológiai viszonyairól tudunk.

Tipológia avant les lettres

(A Kategóriák)

A *Kategóriák* 2–5. fejezetét paradox módon joggal tekinthetjük az általunk vizsgált természetiszubsztancia-fogalom magstruktúráját burkoltan tartalmazó – vagy előrevetítő – forrásszövegnek, noha sem a „természet” kifejezés, sem az általunk vizsgált tipológia nem jelenik meg benne tematikusan. Láttuk, hogy a szubsztanciának szentelt fejezetekben Arisztotelész példái a következetesen természeti létezőkre korlátozódnak, ám ha újra megnézzük a példákat (ember, ökör, ló, állat/élőlény [*zóon*], fa, növény, lélek, test), tovább szűkíthetjük az őket magukban foglaló kategóriát a listák egyik tételcsoportjára, a (mai értelemben vett) élőlényekre. Arisztotelész számára itt jól láthatóan az élőlények jelentik a szubsztancia kitüntetett, paradigmatisztikus típusát.

Két példa azonban nem teljesen illik ebbe a sorba: a lélek (2. fejezet, 1a25–7) és a test (2. fejezet, 1a27–29; 5. fejezet, 2a31–34, 2b1–3 és 4a3), a tudás, illetve a fehérség hordozójaként. Nem azonos szinten helyezkednek el, mint a többi példa. A lélek persze még mindig egyértelműen az élőlények fogalomköréhez tartozik. A szövegben semmi nem utal arra, hogy itt a földi élőlények, vagy még szűkebben, az állatok körén kívül bárminek (pl. az égíteteknek) lelket tulajdonítana Arisztotelész. Szigorúan véve csak az emberi lélekről van szó, hiszen azt állítja róla, hogy grammatikai tudása van.

A test példája már nem ilyen egyértelmű. A *sóma* szó a görögben eredendően az élőlények (*zóa* = emberek és állatok²) testét jelenti, illetve Homérosznál kifejezetten a holttestet.³ Általános, ’fizikai/anyagi test’ jelentést, amennyire forrásainkból megállapítható, a Parmenidész utáni preszókratikus filozófusoknál vesz fel.⁴ A problémát tetézi, hogy a *khroma* szó eredetileg szintén az eleven bőrt, testfelszínt, illetve annak színét, vagy sajátosan arcszínt jelentett és az általános ’szín’ jelentés csak későbbi jelentésfejlődés eredménye. Vagyis az a mondat, amelyet a magyar fordításban egyértelműen az általánosabb jelentésben olvasunk („minden szín testben van”; 1a28), a görögben ért-

¹ A fent jelzett problémákra részletesebben majd a harmadik részben térünk vissza.

² Platónnál az *Állam* nyolcadik könyvében (563e10–564a1) egyenesen „a növények és a testek esetében” [*en phytois kai en sómasin*] különbségtételt szerepel.

³ Lásd Liddel–Scott–Jones 1996, 1749 és Snell 1946, 1. fejezet. Azt, hogy a ’holttest’ jelentés lenne az eredeti (pl. Kretschmer 1929, 80.), azért nem jelenthetjük ki egyértelműen, mert már Hésziodosznál szerepel eleven emberi testként is (*Munkák és napok* 540. sor, Trencsényi-Waldappfel Imre fordításában „tagjaidon”) és azt az (amúgy csak az i. e. negyedik század vége óta általános) meggyőződést, hogy Homérosz korábbi lenne Hésziodosznál, újabban jó érvekkel vitatja pl. West 1995 és 2011. A szó etimológiája ismeretlen, ld. Beekes–van Beek 2010, 1440.

⁴ Lásd Liddel–Scott–Jones, id. hely: Melisszosz 9. töredéke (DK 30 B9) – Malcolm Schofield sejtése szerint lehet, hogy valójában Zénóné, l. Kirk – Raven – Schofield 1998, 567–568; Gorgiasz 3. töredéke (DK 83 B3, (70)).

hető és igaz lesz a konkrétabb, az élő testre vonatkozó jelentésben is. Vajon a *Kategóriákban* melyik értelemben érti Arisztotelész? Ennek eldöntéséhez a mű későbbi, eddig nem vizsgált fejezeteire is ki kell terjesztenünk áttekintésünket. Még az 5. fejezet egy pontján a „test” szót felcseréli az „ember” szóra, méghozzá két példában is.⁵ A 10. fejezetben (12a4–6), a betegség és az egészség közös hordozójáról beszélve viszont külön birtokos jelzővel nyomatékosítja, hogy mindkettő „az élőlény testében van” [*hyparkhein tó tu zóu sómati*]. Még egyértelműbb a 11. fejezet (14a17–19), ahol két egymást követő példában szerepel az állati testben [*en sómati zóu*] levő betegség vagy egészség és az általában a testben [*haplós en sómati*] található fehérség és feketeség. Ez – ha elfogadjuk ezeknek az úgynevezett „Postpraedicamenta” részbe tartozó fejezeteknek az arisztotelészi szerzőségét és a mű eredeti egységét⁶ – elég egyértelműen amellett szól, hogy a korábbi fejezetekben sem szűkebb értelemben az élőlények testét kell érteni a *sóma* szón – és természetesen nem is geometriai testet, mint a 6. fejezetben (4b22–25) –, hanem általában véve a természeti testet. Vagyis azt a kategóriát, amelyet *Az égbolt* című mű első könyvének elején (268a1) a természet tudományának kitüntetett tárgyaként jelöl meg Arisztotelész.

Egy megfontolást azonban mégis érdemes felhozni, amely árnyalja ezt a konklúziót. A 11. fejezet imént idézett helyén ugyanis Arisztotelész, miután egy-egy példájában az állati testet és az általában vett testet említi, harmadikként újra a lelket hozza fel, ezúttal mint az igazságosság és igazságtalanság ellentétpárjának közös hordozóját. Erre a szöveghelyre hivatkozva érvelt François Nuyens (1948, 107) amellett, hogy lélekfel fogása alapján a *Kategóriák* című mű Arisztotelész korai, még alapvetően platonizáló korszakához tartozik, hiszen a test és a lélek dualista koncepcióját tartalmazza. A mű új francia kiadásának jegyzetében Richard Bodéüs (2001, 80) – név említése nélkül, de feltehetően Nuyensre (is) utalva⁷ – *une interpretation abusive*-nek minősíti a test–lélek dualizmus beleolvasását e szövegbe. Itt ugyanis szerinte nem a léleknek a testtől elkülönült létezéséről, hanem a léleknek (és a testnek is) mint alanynak az attribútumaitól való független létéről van szó. Ez természetesen igaz,⁸ de ettől még Arisztotelésznek a

⁵ „...az a test, amely fehér, most fehérebb, mint korábban; [...] amelyik test meleg, az melegebb vagy kevésbé meleg most, mint korábban” (4a3–5), majd pár sorral lejjebb: „az egyedi ember – noha egy és ugyanaz – egyszer fehér, másszor fekete, egyszer meleg, másszor hideg, egyszer hitvány, másszor derekas” (4a18–21) [Rónafalvi Ödön fordítása Steiger Kornél átdolgozásában].

⁶ Lásd Frede 1987.

⁷ Jóllehet Bodéüs a mű 2. fejezetnél tárgyalja a kérdést, míg Nuyens csak a 11. fejezetbeli passzusra hivatkozik, a test és a lélek 2. fejezetbeli együttes előfordulását nem is említi.

⁸ Illetve: szigorúan véve a *Kategóriákban* Arisztotelész nem mondja ki, csak implikálja (mintegy az „alany”, azaz „alapul szolgáló” [*hypokeimenon*] műszóban rejlő metafora nyomán), hogy a szubsztancia létezhet külön az attribútumaitól. *Expressis verbis* csak az attribútumról állítja, hogy alapjellemezője („alanyban van”) úgy értendő, hogy „nem létezhet külön attól, amiben benne van” (1a24–25). Később nyomatékosítja ugyanezt: „Ha az elsődleges szubsztanciák nem léteznének, akkor lehetetlenség volna bármi másnak léteznie. Minden egyebet ugyanis vagy ezekről állítunk mint alanyokról [= a másodlagos szubsztanciákat], vagy ezekben van mint alanyokban [= az attribútumok].” (2b5–8). Mindebből azonban csak akkor következne konkluzívan a szubsztancia különálló létezésének lehetősége, ha kizárnánk azt a lehetőséget, hogy a szubsztancia és az attribútum kölcsönösen feltételezik egymást, tehát egyik sem létezhet a másik nélkül. Ezt azonban Arisztotelész nem teszi meg sem itt, a szubsztancia-fejezetben, sem később, a viszony kategóriáját tárgyaló 7. fejezetben (ahol éppen ezt a jellemzőt, a kölcsönös függőséget nevezi meg a viszonyban állók tipikus jellemzőjeként – 7b15–22). A szubsztancia elkülönült létezését majd későbbi művekben fogalmazza meg nyíltan: *Metafizika* Z.1 1028a33–34 és *Fizika* A.1 185a31. (Az utóbbi

szöveg írásakor meglévő egyéb meggyőződései akkor is tükröződhetnek valamely paszuszusban, ha nem irányult rájuk tematikus figyelme. Márpedig Nuyens azzal érvelt, hogy későbbi lélekfogásával összhangban Arisztotelész *A lélek* című műben kifejezetten kimondja, hogy „[h]elyesebb [...] nem a lélekről állítani, hogy szánakozik, tanul vagy gondolkodik, hanem hogy az ember végzi ezeket a lelkével” (408b13–15), ezért későbbi korszakában már nem fogalmazta volna meg úgy a fenti példákat, ahogyan a *Kategóriák*ban szerepelnek.⁹ Ez persze nem mindent eldöntő érv, hiszen egy propedeutikus jellegű mű esetében, amilyenek a *Kategóriák* tűnik, a szerző hajlamos lehet engedményeket tenni a hétköznapi, pontosabban a megcélzott befogadók számára érthetőbbnek gondolt felfogásnak. Mindenesetre a *Kategóriák* szövegében semmi nem utal arra, hogy valamiféle kifinomult arisztotelészi természetontológia állna a test- és lélekfogalom hátterében. Akár az élőlények testéről, akár általában véve a testekről van szó, pusztán a hétköznapi tapasztalatra támaszkodva is érthető, amit kimond: „minden szín testben van” (1a28).¹⁰ Ami pedig a lelket illeti, itt sem kell olyan lélekfilozófiai elméletet beolvasnunk a szövegbe, amely meghaladná, ha nem is a korabeli közfelfogást, de a platóni akadémia szellemi közegében evidensnek számító meggyőződést: „a tudás a lélekben mint alanyban van” (1b1–2, vö. pl. Platón, *Menón* 85c és 86b).¹¹

A 2–5. fejezet példái közül tehát a test az egyetlen, amely némiképp túllép az élőlények körén, noha persze azt is magában foglalja. Azt mindazonáltal elmondhatjuk, hogy a lélek és a test bevezetése a szubsztancia alappéldái közé megnyitja az utat a természeti szubsztancia tipológiájának olyan strukturális differenciálása felé, amelyet később, *Az égbolt* első könyve és *A lélek* című mű kapcsán tárgyalunk majd: a testek és a testtel rendelkező dolgok megkülönböztetése irányába. Azonban a *Kategóriák* szövegéből korántsem olvasható ki, hogy Arisztotelész már itt tisztában lenne e különbség szubsztanciaelméleti jelentőségével.

Van azonban egy szerkezeti bővülés, amely kimondva is megtalálható a *Kategóriák* szövegében, jóllehet nem szembetűnően: a szubsztanciafogalom jelentéstartományának mereológiai irányú kiterjesztése, az élőlények részeire. Már a második fejezetben, az éppen bevezetett „alanyban van” kifejezés értelmét pontosítandó, Arisztotelész megjegyzi (1a24–25), hogy ezt nem úgy kell értenünk, hogy részeként van az alanyban, vagyis az akcidensek és a szubsztancia közötti inherenciaviszonyt megkülönbözteti a rész–egész-viszonytól. Az ötödik fejezetben aztán a fordított irányban is egyértelművé teszi a dolgot: „Ne zavarjon meg bennünket, hogy a szubsztanciák részei mint alanyokban vannak benne az egészekben, nehogy azt kényszerüljünk mondani, hogy ezek nem szubsztanciák” (3a29–30).

helyen ugyanakkor éppen az ellentétes formulát – „alanyról állítjuk” [*kath' hypokeimenó legetai*] – használja az attribútumnak a szubsztanciához való viszonya megnevezésére, amit itt még az elsődleges és másodlagos szubsztancia közötti viszonyra tart fenn; lásd ehhez Bodnár és Pellegrin 2006, 273; 2. l.) Bodéüs említi még a *Metafizika* Δ.8 1017b25-t is, ám ott láthatóan nem a *Kategóriák* értelmében vett szubsztanciáról van szó, hanem a formáról.

⁹ Ugyanakkor a *Kategóriák*ban is találunk olyan szöveghelyet, ahol az iménti szabállyal összhangban fogalmaz, például épp a fentebb, az 5. lábjegyzetben idézett szövegben, ahol az egyes embernek egymás után tulajdonít (test- vagy arc-)színt, (test-)hőmérsékletet és erkölcsi (tehát lelki) jellemzőket.

¹⁰ Egy lényeges tekintetben persze meghaladja a közfelfogást az állítás, sőt, éppen ennek kimondása a passzus tárgya. A *Kategóriák* saját logikai-ontológiai elmélete ugyanis benne van a mondatban: a szín mint járulék vagy attribútum a test-, ben mint alanyban van” [*en hypokeimenó esti*].

¹¹ Ennek előtörténetéhez l. Snell i. m., valamint Kahn 1979, 126–130. és kritikáját Burnet és Dodds értelmezéséről a 311. oldalon (112. jegyzet).

Összegezve tehát, a *Kategóriák* 2–5. fejezetében implicit módon az alábbi tipológiát találjuk:

élőlények (állatok és növények)(lélek és test) – élőlények testrészei – [élettelen testek].

Ha azonban bevonjuk a mű többi (1., illetve 6–15.) fejezetét is a vizsgálatba,¹² akkor a szubsztanciafogalom további differenciálódását találjuk. Az alábbi típusok jelennek meg: *elemek* (tűz, víz: 8a9–10) és *egyéb anyagfajták* (hó: 12b37–38; méz: 9a33–35; bor: 15b24), *élettelen természeti képződmények* (hegy: 5b18), *mesterséges alkotások* (kép: 1a3; ház és színház: 6b39; hajó 7a8; ing, köpeny, gyűrű: 15b22–23; edényfélék: 15b23–25), ez utóbbiak *részei* (kormánylapát: 7a7), illetve a szántó föld némiképp sajátos esete (15b27). Emellett számos példát kapunk testrészekre (pl. szárny: 6b38; fej: 7a16; kéz: 8a19; szem: 12a27; láb: 15b23), illetve előfordul a kölesszem (5b18) és a búza(szem) (15b24–25) is, amelyeket a mi felosztásunk szerint élőlénynek, élőlény részének, de anyagfajtának is tekinthetünk. A mesterséges szubsztanciák számunkra most nem relevánsak, viszont érdekes lesz megnézni, hogy a többi típus mennyiben és hogyan bukkan fel a későbbi tipológiákban.

A tipológia magstruktúrája

(A Fizika Béta- és a Metafizika Éta-listája)

A *Kategóriákról* a többi tárgyalt műre áttérve ugyanis az első különbség, amit megállapíthatunk, hogy ezekben már nem csak példákat ad meg Arisztotelész, hanem tipológiát közöl.¹³ A logikai műben ráadásul a példák erősen a paradigmatis magra koncentrálnak,¹⁴ ahelyett, hogy minél szélesebb spektrumát igyekeznének bemutatni a szubsztancia-fogalom terjedelmének. A természetfilozófiai és metafizikai művek tipológiai viszont részben explicitté teszik a *Kategóriák* példáiban csak többé-kevésbé tematizálatlanul rejlő különbségeket, részben azonban új szempontok szerinti tagolást vezetnek be. Azokon a szöveghelyeken, ahol Arisztotelész felsorolja a természeti szubsztancia típusait, három rendre visszatérő alaptípust találtunk (az 1. táblázat első öt sora; Molnár 2022, 67), amelyek a következőképpen rendezhetők el:

élőlények (állatok és növények) – élőlények részei – elemek.

¹² A mű fejezeteinek ezt a némiképp rendhagyó csoportosítását az indokolja, hogy a szubsztanciát tematikusan tárgyaló 5. fejezet mintegy prolegomenaként igényli a 2–4. fejezet figyelembe vételét, amelyekben szintén különös figyelem esik a szubsztancia kategóriájára, ezért elsősorban ezekből próbáltam a későbbi tipológiákhoz fogódzót találni. A többi fejezet eltérő fókusza miatt csak érintőlegesen tárgyalja a szubsztancia kategóriájába sorolandó jelenségeket. Hogy mennyiben jogos az egyes tételeket szubsztancia kategóriájába helyezni, arról lásd később. A *Kategóriák* c. munka egységének és arisztotelészi szerzőségének kérdésére majd a kronológia-fejezetben térek ki, a következő részben.

¹³ Minthogy korábban már megállapítottuk (Molnár 2022, 78), hogy valamennyi felsorolás a természeti szubsztancia fogalmának tipológiáját adja, a továbbiakban a listák szerkezetének összehasonlításánál már nem térek ki az genuszfogalom verbális meghatározásának különbségeire.

¹⁴ A bevezető, osztenzív definíciók esetében ez nem is a mai értelemben vett élőlény, hanem szűkebben: az állat (ember, ökr, ló). A fa mint növény már csak később, egy részprobléma tárgyalásánál bukkan fel.

A *Fizika* második könyvében szereplő lista szerkezete ki is merül ebben (ha nem számítjuk a szövegkörnyezetből kikövetkeztetett kiegészítést, amelyet a táblázatban szögletes zárójel mutat, tehát, hogy a felsorolás végére illesztett „efféléken” az egyszerű testekből álló, azaz összetett dolgokat kell értenünk).¹⁵ Itt tehát megvan egyrészt a *Kategóriák* paradigmatisztikus típusa (az élőlények), másrészt a már ott explicitté tett mereológiai kiterjesztés (az élőlények részei), végül a logikai műben csak marginálisan felbukkanó – mai szóhasználatnál – „mikrofizikai” irányú bővítés is (az elemek).¹⁶ Az „és az effélék” zárás aztán – minthogy nem egyik típushoz, hanem az egész tipológiához kapcsolódik –, valójában nyitva hagyja a további strukturális bővítést lehetőségét is, anélkül, hogy konkrét irányt mutatna. A következőkben igyekszem kimutatni, hogy az általunk vizsgált többi szöveghely, valamint néhány további releváns passzus elemezhető akként, hogy ezt a háromszatú struktúrát építi, fejleszti tovább.

A *Metafizika* nyolcadik könyvében szereplő felsorolás (Éta-lista) két tekintetben lép tovább. Egyrészt újabb tételt tartalmaz: az égboltot. Ez ugyanakkor, úgy tűnik, kimondatlanul ugyan, de strukturális bővülést is eredményez: a nem egyszerű (makroszintű) ugyanakkor nem is eleven létezők típusának megjelenését.¹⁷ A mereológia szempont továbbra is jelen van, sőt, az élőlények részei mellett az égbolt részei is felkerülnek a listára.

A testkategória tipológiaképző szerepe

(Az égbolt *Gamma-* és a *Metafizika Zéta-listája*)

Az égbolt harmadik könyvében az Éta-listával azonos tételek szerepelnek, ám megjelenik még két szerkezeti változás. Egyfelől az elemek szubsztátum-szerepének hangsúlyozása: mind az égbolt, mind az élőlények egyszerű testekből épülnek fel. Ezt sem a

¹⁵ Ennél is kevesebb típust implicál a *Metafizika* E könyvének egy passzusa (E.1 1025b34–1026a2): „Ha mármint minden természeti dologról [*panta ta physika*] ahhoz hasonlóan szokás beszélni, ahogyan a »piszté« értjük [ti. hogy esszenciájuk magában foglalja az anyagot], tehát ilyen értelemben beszélünk az orról, szemről, arcról, húsról, csontokról és általában az élőlényről [*holós zoon*], valamint a levélről, gyökérről, héjről és általában a növényről...” [Steiger Komél fordítása, kisebb módosítással. A magyar fordítás a „vagyis” és a „tehát” szóval kapcsolja az állatot, illetve a növényt az állati/növényi testrészek felsorolásához, míg a görög eredetiben egyszerűen van meg ez a következtető viszony és a mellérendelő, felsorolásszerű jelleg, ezért használok inkább az „és” kötőszót.] Itt csak az élőlények (állatok és növények) és részeik szerepelnek, az elemek nem, vagyis ez tulajdonképpen a *Kategóriák* 2–5. fejezetének burkolt szubsztanciálitipológiáját reprodukálja, a nem eleven testek típusát leszámítva.

¹⁶ Az elemeket a *Kategóriák*ban a „viszony” kategóriájának tárgyalásánál említi Arisztotelész, méghozzá kifejezetten az élőlényekhez való viszonyukban: „...a tűz, a víz és az effélék, amikből az élőlény is felépül, léteznek már azt megelőzően is, hogy az élőlény [...] egyáltalán létezzen...” (8a9–11). Nem teljesen egyértelmű azonban, hogy már itt is szubsztanciaként határozta volna meg őket a filozófus. A téma ugyanis az érzékelés mint viszony sajátos jellege: hogy tudniillik az érzékelhető dolgok nem csak egyidejűleg létezhetnek az érzékelés alanyával és így magával a viszonnal, hanem attól függetlenül is. Az érzékelhető dolgok körébe azonban egy mondatnál korábban a „test” mellett a „meleget”, az „édeset” és a „keserűt” sorolja Arisztotelész, vagyis minőségeket.

¹⁷ Valójában, mint látni fogjuk, ez az állítás mindkét ponton kérdéseket vet fel: (1) Vajon egyértelmű-e, hogy az égbolt, illetve részei nem élők Arisztotelésznél? (Egyáltalán, melyik arisztotelészi értelemben kell itt vennünk az *uranos* szót?) (2) Vajon egyértelmű-e, hogy az égbolt nem egyszerű (= homogén, egy elemből álló) test? (Az erre a kérdésre adott válasz szintén függhet attól, hogy az „égbolt” szó melyik értelméről beszélünk.)

Fizika második könyvében, sem a *Metafizika* Éta könyvében nem mondta ki Arisztotelész. Ennek oka részben az összefüggés nyilvánvaló volta lehetett, de az is, hogy a célja itt pusztán a tételes felsorolás volt. Az Éta-lista esetében továbbá azt is érdemes figyelembe venni, hogy a rövidesen tárgyalandó Zéta-könyv után következő, vele szoros egységet alkotó szövegről van szó, ez utóbbiban pedig Arisztotelész reflektál az elemek és a makroszkópikus létezők viszonyára.

A másik – és fontosabb – új struktúraépítő elem itt a „test” kategóriájához kapcsolódik. „[A] természettel kapcsolatos vizsgálódás legnagyobb része testekről szól, hiszen az összes természeti szubsztancia vagy test, vagy pedig olyami, ami testekkel és nagyságokkal együtt jön létre [*meta sómatón gignontai kai megethón*]” (298b1–4). A „test” szó az eddigi felsorolásokban is szerepelt, de csupán önálló példaként (a *Kategóriákban*) vagy az elemek megnevezésében (*ta hapla tón sómatón; ta hapla sómata*). Itt azonban Arisztotelész a természeti szubsztancia kategóriáján belüli általános megkülönböztetés alapjává teszi. Ugyanakkor e megkülönböztetést már nem világítja meg példákkal, csupán megjegyzi, hogy a felosztás „világosan következik abból, ahogyan meghatároztuk azt, hogy milyen dolgok vannak természettől,” azaz az imént megadott típusokból, „valamint az ezekkel külön-külön foglalkozó elméletekből” (298b5). Kérdés, hogy milyen viszonyban áll egymással a Gamma könyvből vett idézetünk elején és végén szereplő felosztás:

- egyszerű testek — egyszerű testekből álló dolgok;
- testek — testekkel és nagyságokkal együtt létrejövő dolgok.

Az egyértelmű, hogy a mindkettő ugyanazt a halmazt, a természeti szubsztanciákat (vagyis a teljes általunk vizsgált kört) osztja fel két részre, de ebből nem következik, hogy azonos terjedelmű részekre. Az elemekből álló dolgokra, mint láttuk, az égboltot, az élőlényeket és mindkettő részeit nevezi meg példának. Vajon azokon a dolgokon, amelyek testekkel és nagyságokkal együtt jönnek létre [*meta sómatón gignontai kai megethón*], ugyanezt a kört kell érteni? Ekkor viszont a második felosztásban szereplő testek fogalmának is azonos terjedelműnek kellene lennie az előző felosztásbeli egyszerű testekével. Ez vagy azt jelenti, hogy nagyon leszűkítő testfogalmat kell tulajdonítani Arisztotelésznek (valójában csak az elemek testek), és egyben a nála rendszeresen előforduló „egyszerű testek” kifejezésben a jelző redundáns használatát. Vagy, éppen ellenkezőleg, az „egyszerű testek” terminus nagyon tág értelmezését kell elfogadnunk e helyütt (nemcsak az elemek, de minden beleértendő, ami pusztán csak test), szemben más arisztotelészi szöveghelyekkel. A második értelmezés egyben azt is jelenti, hogy az első dichotómiában szereplő „továbbá azokat, amelyek belőlük [= egyszerű testekből] állnak” [*kai hosa ek tutón*] leírást úgy kellene értelmeznünk, hogy az csak olyasmikre vonatkozik, amik szubsztanciák ugyan, de nem pusztán testek. Márpedig ez a leírás az égboltra és részeire éppúgy vonatkozik szövegünk szerint, mint az élőlényekre és részeikre. Mindkét értelmezés nehézségekbe ütközik. Ennek a már korábban (Molnár 2022, 73) is felvetett problémának a tisztázásához együtt kell megvizsgálunk azokat a passzusokat, amelyekben a test kategóriája feltűnik, ám annyi már most látható, hogy Arisztotelész állításával ellentétben korántsem következik világosan a korábbi felosztásra adott példákból, hogy melyik hova sorolandó az utóbbi kettéosztásban.

A *Metafizika* hetedik könyvében (Zéta-lista) ugyancsak a test fogalmával hozza összefüggésbe Arisztotelész a szubsztancia fogalmát. „[A] szubsztancia a leginkább szembetűnő módon a testekben van jelen [*hyparkhein ... tois sómasin*]”, szögezi le, mintegy az iménti, *Az égbolt*-beli passzus tükörképeként. Ott a természeti szubsztanciákról, itt pedig a szubsztancia kategóriájának leginkább szembetűnő típusairól van szó,

de jó okunk van azt gondolni, mint korábban már tárgyaltuk, hogy a kettő egybeesik. Annál is inkább, mert e két szöveghelyen pontosan ugyanazok a típusok szerepelnek példaként (az elemek, az élőlények és részeik, valamint az égbolt és részei), csupán a felsorolás sorrendje tér el.

Ha megnézzük az eddig még nem tárgyalt szöveghelyeket, azt látjuk, hogy a testekkel kapcsolatos általános kijelentés – a *Metafizika* Lambda könyvét leszámítva – mindegyikben előfordul. Továbbá, a korábban már jelzett tematikus kettéágazás szerint a természetfilozófiai művekben a természet fogalmához, a metafizikai szövegekben és *A lélek*ben pedig a szubsztancia fogalmához kötődik az Arisztotelész által kimondott általános tézis. Így az utóbbi műben szereplő változat szinte csak átfogalmazza a Zéta könyvét (vagy fordítva):

Metafizika Z: „Úgy tetszik, a szubsztancia a leginkább szembevetendő módon a testekben van jelen.”

[*dokei d' hé usia hyparkhein phanerótata men tois sómasin*]

A lélek B: „Leginkább a testek tűnnek szubsztanciának...”

[*ousiai de malist' einai dokusi ta sómata*]

(A csekélynek tűnő megfogalmazásbeli eltérésnek mindazonáltal lesz majd jelentősége.) A *Metafizika* Delta könyvében található, a fenti kettőnek megfelelő állításából viszont hiányzik mind a „tűnés”, mind a „leginkább” mozzanata: „[s]zubsztanciának mondjuk [...] általában a testeket és az ezekből összetett élőlényeket és daimóni lényeket.” A másik oldalon, a természetfilozófiai írások esetében szintén elmondhatjuk, hogy *Az égbolt* másik, az első könyvből származó szöveghelye lényegében ugyanazt az állítást fogalmazza meg, mint a már elemzett, harmadik könyvből vett passzus (lásd Molnár i. m. 79.).

Meteorológia-szövegrészünkben ezzel szemben meglehetősen hangsúlytalanul van jelen a testfogalom, noha három helyen is szerepel a test szó vagy származéka. Először arról olvasunk, hogy egyéb témák mellett volt már szó „a testi elemekről” [*peri tón stoikheión tón sómatikón*]. Ez nyilvánvalóan *Az égbolt*, illetve *A létrejövés és pusztulás* című munka tartalmára utal,¹⁸ vagyis arra a szövegkorpuszra, amelynek programját egyszer már a fent utolsóként idézett passzus és az azt környező mondatok (*Az égbolt* 298a24–b12) is megfogalmazták. Ezt követően, immár a meteorológiai mű saját programjának vázolása során kétszer is előkerül a szó. Előbb „a testeket alkotó első elem

¹⁸ Általában úgy értelmezik (lásd például Bodnár és Pellegrini i. m., 272), hogy itt *Az égbolt* című műből csak a harmadik és negyedik könyvére kell gondolnunk. Ez a fő hangsúlyokat tekintve igaz is, de az első elemet a mű első könyvében tárgyalja Arisztotelész, márpedig mind a szövegrészünkben (*Meteorológia* A.1 338b2–3), mind röviddel utána (A.2 339a11–16.) ő maga is szóba hozza az első elemet, vagyis nyilvánvalóan itt is beleérti a „testeket alkotó elemekbe.” (Lee például a Loeb Classical Library-beli fordításában [Aristotle 1952, 5] beszúrja a görögben nem szereplő „négy” számnevet az elemek szó elé, miközben a szöveg éppen azt mondja ki, hogy az elemek száma is a tárgyalt kérdések egyike volt: „the number [...] of the four elements”). Az ebből a szempontból megítélésem szerint kevésbé releváns, hogy az elemek említése után megnevezett témák – egymásba alakulásuk, illetve a keletkezés és pusztulás – csak a másik négy elemre vonatkozik (véltetőleg emiatt hajlamosak az értelmezők csak a harmadik-negyedik könyvet kötni ehhez a programponthoz). Valójában a kérdésnek csak marginális jelentősége van. Ami igazán fontos: a *Meteorológia* programja összhangban van a fennmaradt természetfilozófiai értekezések témaival és sorrendjükkel.

természetét” [*tés tu prótu stoikheiu tón sómatón {physeós}*] említi a passzus, az összehasonlító kontextus pedig a többi elemet is implikálja. Az elemtanra való visszautalásnak az a szerepe, hogy segítsen elhatárolni a műben vizsgált légköri (és geológiai), vagyis szublunáris jelenségeket *Az égbolt* című munka első két könyvében vizsgált csillagászati jelenségektől. Végül, a vizsgálandó légköri és geológiai jelenségek hosszú felsorolása végén, a villámlás, a forgószerű és a zivatar említése után Arisztotelész hozzáteszi: „és a többi rendszeresen előforduló jelenség [*tón enkyklión*], amelyek ugyanezeknek a testeknek a dermedés révén kialakuló állapotai” [*pathé tón autón sómatón tutón*] (339a5–6). A testek itt az elemek, pontosabban a szublunáris elemek, amelyek gömbhéjszerűen egymásra rétegződnek a földből álló tömör gömb körül. Közülük hármát, a levegőt, a vizet és a földet meg is nevezi Arisztotelész valamivel korábban (mai elnevezéssel ezek az atmoszféra, a hidroszféra, illetve maga a bolygótest). A test szó előző, második előfordulása nyilvánvalóan ugyanebben az értelemben az első elem által alkotott külső gömbhéjra referált, vagyis a szupralunáris világ egészére.

A test fogalmának alultematizálása tekintetében a *Meteorológia* programadó szövegrésze inkább hasonlít a *Fizikára*, mint *Az égboltra*. Ugyanis nemcsak az általunk elemzett *Fizika*-passzusból, de eléggé szembetűnő módon szinte a mű egészéből, és főként teoretikus építményéből hiányzik a test fogalma (Lang 2014, 60 és 64).¹⁹

A jelen írás első részében a test terminus jelenlétére, illetve hiányára Arisztotelész különböző általunk vizsgált szövegeiben kétféle magyarázattal kísérleteztünk. Egyfelől úgy tűnt, hogy amikor inkább tapasztalati kiindulópontból elemzi a természeti szubsztanciákat, akkor a testi mivoltot hangsúlyozza, amikor viszont inkább fogalmi-elméleti megközelítésben, akkor természeti voltukat (Molnár 2022, 74). Másfelől azt is megfigyeltük, hogy amikor a klasszikus platóni metafizikával polemizáló kontextusban tárgyalja a szubsztanciát, akkor inkább az érzékelhetőség jellemzőjét emeli ki, amikor viszont a késői Platón és akadémiái követői püthagoreizáló metafizikájával folytatott vita adja a kontextust, akkor használja a „testi” jelzőt (i.m. 80–81).

Helen Lang magyarázata szerint viszont a test mint alapfogalom eltűnése Arisztotelésznek az atomistákkal folytatott polémijára vezethető vissza. Az atomisták, mint

¹⁹ A Bonitz-féle *Index Aristotelicus* mindösszesen 8 helyet ad meg a *Fizikában* a *sóma* szóra ’fizikai (nem matematikai vagy biológiai) test’ jelentésében, és egyet a *sómatikosra*. A 8 helyből azonban egy (288b8) elírás, amely egy már korábban megadott helyre (208b8) mutat, az egyik „vesd össze” jelzéssel közölt helyen pedig (189b3–6) nem szerepel a szó, így mindösszesen 6+1 hivatkozásról van szó. Ezzel szemben *Az égbolt* című műből 39 helyet sorol fel az index a fizikai testként értett *sómára* és szintén egyet a *sómatikosra*. A *Fizikában* van ugyanakkor a szónak több olyan előfordulása is, amelyet az index nem hoz. Ha azokkal kiegészítve átnézzük őket (* jelöli az indexből hiányzó helyeket), azt találjuk, hogy nagy részüket vagy más filozófusok Arisztotelész által el nem fogadott tanításának kifejtése során használja (A.4 187a13: a monista természetfilozófusok; Γ.4 203a8*: Platón, tagadólag; Γ.4 203b1*, b26* és Θ.9 265b29: az atomisták), vagy kritikai elemzésben (Γ.5 204a34–206a8*: a végtelen test létezésének cáfolása). A fennmaradó helyek (egyetlen később tárgyalandó kivétellel) egyfelől az elemekre „egyszerű (természeti) testként” való utalásra korlátozódnak (B.1 192b10* [az általunk vizsgált szöveg helye]; Δ.1 208b4* és 8*), másfelől a hely fogalmának elemzésére (Δ.1–5. fejezetek). Ezzel szemben például a folytonosság elemzése (VI. [Z] könyv) során a nagyság szó szerepel ugyan, de a „test” szó módszeresen hiányzik a szövegből. Érdekes megfigyelni, ahogyan a magyar fordítónak folyamatosan pótolnia kell szögletes zárójelben (*to Ó* = „Z [test]”; *to kinumenon* = „a mozgó [test]”; *to thatton* = „a gyorsabb [test]” stb.), hogy az újkori fizikában jártas olvasó számára megszokott megfogalmazást kapja.

tudjuk, a parmenidészi kihívásra adott válaszukban az atomok, azaz feloszthatatlan testek (létezők) és az űr (nemlétező) kettősségére épülő természetontológiát dolgoztak ki. Arisztotelész értékelése szerint, míg Parmenidész saját ontológiája a természet tudománya számára hasznavehetetlen (hiszen az tagadja a természet két tapasztalatilag igazolódó alapjellemzőjét: a létezők pluralitását és változását; *Fizika* A.2 184b25 skk), addig Leukipposz és Démokritosz tanítása összhangban van a jelenségekkel, miközben logikailag is a legkoherensebb a korábbi elméletek közül (*A létrejövés és pusztulás* A.8 324b35–325a2). Ugyanakkor az ő elméletük sem mentes a nehézségektől: megmagyarázatlanul hagy jelenségeket (például a mozgást); ellentmondást tartalmaz (az üresség egyszerre létező és nemlétező) és nem kívánatos következményekkel jár (szkepticizmus). Arisztotelész mindkét atomista princípiumot bírálja. Egyfelől cáfolja az üresség létezését, és rámutat, hogy nincs is rá szükség a mozgás megmagyarázásához. Számunkra azonban most az a fontosabb, hogy elveti az oszthatatlan testek létezését is, és helyettük alapkategóriaként a természeti szubsztanciát vezeti be (Lang i.m. 61.). Arra a kérdésre, hogy mi létezik elsődlegesen, a helyes válasz nem az, hogy testek, mint az atomisták állították, hanem: szubsztanciák, természeti (és esetleg másfajta) szubsztanciák. A test pedig nem szubsztancia, illetve a szubsztancia kategóriájának altípusa, hanem a természeti szubsztanciák mennyiségi predikátuma, hangsúlyozza Lang (i.m. 66.), és a *Kategóriák* 6. fejezetére hivatkozik, ahol Arisztotelész a testet a folytonos mennyiség kategóriájában említi (4b20–25). Mi a magyarázata ekkor viszont annak, hogy *Az égbolt* című műben újra felbukkan, még hozzá középponti szerepben, a test kategóriája? Nem válik ettől inkohérensé az arisztotelészi fizika építménye? A válaszhoz Lang ismét az arisztotelészi logikához fordul. Az állítmány felcserélhetőségének [*antikatégorein*] elve szerint a sajátosság [*idion*] (vagyis a kizárólag egy fajtára, arra azonban egyetemesen jellemző attribútum, amely ugyanakkor nem része az adott fajta esszenciájának) helyettesíthető az alannal: „Ha ember, akkor képes megtanulni a grammatikát, ha képes megtanulni a grammatikát, akkor ember” (*Topika* A.5 102a18–22). A három dimenziós kiterjedés, vagyis a testiség éppen ilyen viszonyban van a természeti szubsztanciákkal, hangsúlyozza Lang, ezért használhatja Arisztotelész *Az égbolt*-ban és a további művekben az előbbi megnevezésére. Egyfajta feladatmegosztás van tehát a két természetfilozófiai munka között: a *Fizika* a természeti szubsztanciák esszenciális jellemzőit vizsgálja, míg *Az égbolt* a sajátosságukat (Lang, i.m. 67.).

Erősen kérdéses azonban, hogy ez az értelmezés (amelyet tudtommal sehol nem mond ki Arisztotelész) összeegyeztethető-e minden szöveghellyel az arisztotelészi korpuszban. Valójában már az általunk vizsgált passzusok némelyikével is ellentmondásban, de legalábbis feszültségben áll. Leginkább *Az égbolt* első könyvének kategorikus kijelentésével, amely szerint „a természet tudománya [...] legfőképp [*hé pleisté*] testekkel és nagyságokkal [*peri te sómata kai megethé*][...] foglalkozik” (268a1). Arisztotelész itt (a mű nyitó mondatában!) minden megszorítás nélkül a természet tudományáról mondja ki, hogy a testek és a nagyságok alkotják a központi tárgyát, mintegy a fókuszpontját. Minden más tárgy, amit megnevez, a testekhez és nagyságokhoz kapcsolódik ugyanis: ez utóbbiak tulajdonsága, mozgása, alapelve, vagy belőlük áll össze. Nagyságokon Arisztotelész, mint pár sorral később kiderül, itt alapvetően az egy-, két- és háromdimenziós kiterjedéssel bíró dolgokat, vagyis a vonalat, a síkot és magát a testet érti, ám ezek közül éppen azt igyekszik kimutatni, hogy a három dimenzióban kiterjedt („minden irányban osztható”) nagyságok, vagyis a testek a legtökéletesebbek (268a23–24). Az egész fogalmi hierarchiában tehát, ami a szövegrészben megjelenik, a testek

szerepelnek vitathatatlanul a leginkább kitüntetett pozícióban. Ez alapján számomra erősen kérdéses, hogy a testi mivoltot ne a természettudományok alapvető tárgyának esszenciális tulajdonságának tekintette volna.

Továbbá, a szöveg szerint „a természettől fogva összeálló dolgok” egyik alcsoportját a testek és nagyságok, a másikat a testtel és nagysággal rendelkező dolgok alkotják. Ha itt a testek megnevezést úgy értjük, hogy – állítmányfelcserélés révén – olyan szubsztanciákra referál, amelyeknek a sajátos minősége a testiség, akkor ezt hogyan különböztetjük el a másik alcsoporttól? Pontosan miben is különböznek azok a dolgok (szubsztanciák), amelyeknek a testiség a sajátossága azoktól, amelyek testtel rendelkeznek? Vagy akkor az utóbbit is úgy kellene értenünk, hogy „olyan szubsztanciákkal rendelkező dolgok, amely szubsztanciáknak sajátos minősége a test”? De ezek a dolgok (az élőlények), maguk szubsztanciák lévén, hogyan „bírhathának” szubsztanciákkal?

Arisztotelésznek a matematikai és a természeti testek közötti megkülönböztetésével sem egyeztethető jól össze Langnak a testet egyszerűen a mennyiség kategóriájába helyező értelmezése. Az általa idézett *Kategóriák*-szöveghely (6. fejezet) a vonallal és a síkkal együtt említi a testet, ezért elsőre természetesnek tűnik azt gondolni, hogy a matematikai testre referál, míg az általunk vizsgált helyeken (2. és 5. fejezet) színnel rendelkező, tehát természeti testről van szó, akárcsak a többi imént áttekintett passzusban. Ám ne felejtjük el, hogy a *Kategóriák* elmélete szerint az akcidensek, így a mennyiség kategóriájába tartozó attribútumok is az alanyban vannak. Eszerint a 6. fejezetben a testről is mint a szubsztanciában mint alanyban levő dologról kell, hogy beszéljen Arisztotelész (ráadásul a *sóma* és nem a geometriai testre általában használt *stereon* szót használja)! Ezen akkor vajon a természeti vagy a matematikai testet kell értenünk? A *Fizika* második könyve 2. fejezetében pedig, ahol Arisztotelész nyíltan reflektál a kérdésre (ez az a korábban említett hely, ahol még prominens szerepet tölt be a műben a test fogalma), kijelenti, hogy „a fizikai testeknek [*ta physika sómata*] is vannak síkjaik, térbeli alakjuk [*sterea*], vonalaik és pontjaik” (193b23–25), és a természet kutatója is foglalkozik a természeti létezőknek ezzel az aspektusával, akárcsak a matematikus. A két diszciplína csupán más-más megközelítést alkalmaz: a természetfilozófus a természeti testek határaiként vagy járulékaiként vizsgálja őket, míg a matematikus különállónak tekinti őket. Az *égbolt* harmadik könyvében (299a15–17) ezt formulaszerű tömörséggel fogalmazza meg: a matematika „elvonatkoztatás révén létrejövő dolgokkal foglalkozik, a természettudomány ellenben olyanokkal, amelyek hozzátétel révén jöttek létre.” De ugyanez a megfontolás áll az általunk most tárgyalt hely, Az *égbolt* első könyve kezdő szakasza háttérben is, hiszen az, mint láttuk, a testek mellett és más nagyságokat (tehát a vonalat és a síkot) is mint a természettudomány tárgyait határozza meg. Mindez persze közvetlenül nem cáfolja Lang értelmezését, de arra int, hogy a szubsztancia, a mennyiség és a test fogalmainak viszonya mélyebb elemzést igényel.

Utoljára hagytam a szerintem legerősebb ellenérvet. Lang interpretációja szerint, amikor Arisztotelész a „test” szót használja a természeti létezők megnevezésére, azzal analóg módon jár el, mint ha az embert „nevetni képes lényként” neveznénk meg. De vajon tényleg pusztá (azaz nem esszenciális) sajátossága lenne a háromdimenziós térbeli kiterjedés a természeti dolgoknak? Emlékezzünk rá, a *Fizika* második könyvében (egy fejezettel korábban) Arisztotelész azzal határozta meg a természeti létezőket (pontosabban a természeti szubsztanciákat), hogy „minden természeti létező magában hordja mozgásának, illetve nyugalásának forrását, akár helyváltoztatást végez, akár növekszik, illetve csökken, akár másmilyenné válik” (192b13–15). A mozgásformák közül a helyváltoztatás a legalapvetőbb és legegyszerűsebb, hiszen még a többinek (a mennyiségi

és minőségi változásnak, valamint az itt nem említett szubsztanciális változásnak, vagyis a keletkezésnek és pusztulásnak) alá nem vetett természeti létezőkre, az égitestekre is jellemző. Sőt, a nyolcadik könyv 7. fejezetében (260a29–30 és b4–5) azt is ki mondja Arisztotelész, hogy a helyváltoztatás abban az értelemben is elsődleges a mozgások közül, hogy mind a mennyiségi, mind a minőségváltozás előfeltételezi (azt, hogy a szubsztanciális változás is előfeltételezi, a *Metafizika* nyolcadik (H) könyve 1. fejezete mondja ki, 1042b3–5). A *Fizika* harmadik könyvének elején Arisztotelész – emlékeztetve olvasóját a természetnek az előző könyvben adott definíciójára (némi módosítással: itt a nyugvás mint a mozgás ellentéte nem szerepel, viszont belép helyére az általánosabb változás [*metabolé*] terminus) – kijelenti, hogy a természet vizsgálatához „tudnunk kell, hogy mi a mozgás, mert ha nem ismerjük, mi a mozgás, szükségképp a természetet sem ismerjük” (200b12–15). Majd azzal folytatja, hogy a mozgás meghatározását követően „neki kell fognunk áttekinteni mindazt, ami sorban utána jön” (uo. 15–16): a folytonosságot, a végtelent, valamint a helyet, az ürességet és az időt. Ezek ugyanis azok a dolgok, amelyek nélkül „nem lehet mozgás” (uo. 21).²⁰ Ezzel felvázolja a mű hátralevő részének programját, és megadja az egyes könyveket és fejezeteket egyesítő szempontot: a mozgásnak és előfeltételeinek vizsgálata.²¹ Ha valahol, akkor a műnek ezen a pontján lehet az az érzésünk, hogy a test fogalma csakugyan feltűnően hiányzik a *Fizikából*. Ha a mozgásnak előfeltétele a folytonosság, a végtelen oszthatóság, a hely és az idő (az üresség, mint kiderül, nem), akkor vajon a testek létezése, a korpo-realitás miért nem az?

Lang interpretációjával diametriálisan ellentétes Betegh Gábor és szerzőtársai álláspontja, akik elemzéseikkel azt remélik alátámasztani, hogy „a test fogalma döntő jelentőségű a fizika tudománya arisztotelészi projektjének egésze számára” (Betegh–Pedriai–Pfeiffer 2013, 31). Nem meglepő módon persze, ők a testfogalomnak *Az égbolt* című mű első könyve első fejezetében olvasható elemzését tárgyalják,²² és elismerik, hogy nem találunk ehhez fogható explicit elemzést a *Fizikában*, sőt, hogy ott nem is állít olyasmit Arisztotelész, hogy a hely, az idő és a mozgás fogalmaihoz hasonlóan a test fogalmát is elemezni kellene. Sejtésük szerint ennek az az oka, hogy a mű harmadik

²⁰ Ezek közül a későbbi elemzések kizárják az extenzionális értelemben vett, illetve a tényleges végtelent, valamint az ürességet, ezt azonban a program megfogalmazásakor még – legalábbis a szöveg befogadói – nem feltétlenül tudják. Lásd Ross 1936, 534: a felsorolást az előző mondatbeli „úgy tűnik” [*dokei*; a magyar fordításban: „szemmel láthatóan”], illetve az annak nyomán ideértendő „mondják” igények alárendelt tagmondatként kell felfogni, vagyis a közvélekedés megfogalmazásaként.

²¹ Ha elfogadjuk, hogy a mű végső redakcióját megelőzően a II. (B), III. (Γ) és IV. (Δ) könyv egy egyéget alkotott, talán *Peri physeós αβγ* címen (lásd Molnár 2022, 64, 1. lj), akkor e mű fejtegetéseinek egyértelműen analitikus iránya volt: az első könyv a természet fogalmát elemzi, az azt követők pedig ennek előfeltételeit próbálják visszafejteni.

²² Amelynek egyes részei, mint megjegyzik „a testekhez szóló prózahimnusz benyomását keltik” (i.m. 55). A szerzők hangsúlyozzák (i.m. 31 skk.), hogy az elemzett helyen Arisztotelész a testek háromdimenziós kiterjedéséből vezeti le a tökéletességüket, vagyis a testek mint testek már önmagukban egyfajta tökéletességet jelentenek számára, a kozmosz azonban, lévén hogy nemcsak test, de totalitás is, egy még magasabb fokú tökéletességet képvisel. Mindezt ugyanakkor ők is a korai Akadémiával szembeni polemizáló kontextusban találják értelmezhetőnek: egy platonista számára a háromdimenziós kiterjedés önmagában nyilvánvalóan nem jelent tökéletességet, és a kozmosz tökéletességét sem test mivoltából és teljességéből vezetik le, hanem gömb alakjából, abból, hogy valamennyi platóni (matematikai) testet tartalmazza, illetve abból, hogy isteni alkotás és maga is isteni lélekkel bír (i.m. 43, 47 és 55). [Az angol nyelven hivatkozott tanulmányokból vett idézeteket itt is, mint mindenütt a saját fordításomban közlöm. – M. G.]

könyvétől kezdve Arisztotelész a mozgás jelenségére és annak előfeltételeire koncentrált, ezért „csak ott tárgyalja a test fogalmát, ahol a mozgás elemzése során felbukkan” (i.h. 2. l.). Ez azonban ebben a formában biztosan nem lehet a teljes válasz, hiszen joggal vethető ellene – mint az imént láttuk –, hogy a test fogalma vajon miért nem alkotja ugyanúgy a mozgás előfeltételét, mint a hely, az idő vagy a folytonosság fogalma (vagy realistább módon fogalmazva: a testek létezése miért ne lenne éppúgy szükséges a mozgás létezéséhez, mint a másik három jelenség).

Arisztotelész a *Fizika* harmadik könyvében csakugyan nem tematizálja ezt a kérdést. Ugyanakkor az egész mű végén, a nyolcadik könyv egyik utolsó gondolatmenete szerint (Θ.10 267a21–23) „az egy mozgás szükségképp valami kiterjedésnek a sajátja – mert az, aminek nincs kiterjedése, nem mozog – [*ananké de tén mian {kinésin} megethus te tinos einai (u gar kineitai to amegethes)*]”. Az „egy mozgás” kitétel itt a folytonosan és szüntelenül, vagyis Arisztotelész felfogása szerint mozgásállapotváltozás nélkül végbemenő, ezért legtökéletesebb mozgásra, a körmozgásra utal, amelyet Arisztotelész az adott helyen tárgyal. Ennek azonban nincs jelentősége, mert a közbeékelte-zárójelezett érv általánosan mondja ki, hogy mozogni csak térbeli létező képes, vagyis a mozgásnak előfeltétele a kiterjedés (ugyanaz a *megethos* szó, amit *Az égbolt* fordítója „nagyságként” adott vissza). Vagyis, úgy tűnik, mintha Arisztotelész mintegy a *Fizika* legvégén ébredne rá, hogy van még egy számba nem vett előfeltétele a mozgásnak. Erre pedig elég jól rimel, hogy a rendben utána következő természetfilozófiai mű, *Az égbolt* rögtön ennek az előfeltételnek a tematizálásával és elemzésével kezdődik.²³

Ha tisztázni szeretnénk az arisztotelészi testfogalom körüli kettős ambiguitást ([1] vajon a szubsztancia vagy a mennyiség kategóriájába tartozik-e? [2] milyen viszony van a matematikai és a természeti testek között?), érdemes megfontolnunk Paul Studtmann (2002, 2006 és 2008) javaslatát.²⁴ Az [1] pontban jelzett kétértelműség, mondja (Studtmann 2002, 211), valójában trilemma, amelynek harmadik tétele, hogy egyetlen genusz sem tartozhat két különböző kategóriába. A megoldása pedig, hogy két különböző (bár egymással természetesen kapcsolatban álló) testfogalmat kell megkülönböztetnünk Arisztotelésznél. Az egyik („body-q”) a mennyiség kategóriájának genusza és a *Metafizika* ötödik (delta) könyvében, a mennyiség-fogalom különböző jelentéseinek bemutatása során – egy kissé körülményesen felépített szövegben – Arisztotelész *korlátozott, három dimenzió szerinti folytonos nagyságként* határozza meg (Δ.13 1020a10–15). A másik, a szubsztancia genuszának tekinthető testfogalom („body-s”) egy további attribútum hozzáadásával nyerhető az elsőből: *mozgásra képes* korlátozott, három dimenzió szerinti folytonos nagyság. E lépést a *Fizika* második könyvének már általunk is

²³ Ugyanakkor Szimplikiosznak *Az égbolt* adott helyéhez fűzött kommentárja nyomán (aki szerint a két mű közötti folytonosságot éppen az alkotja, hogy a *Fizika* a természeti princípiumokról szól, *Az égbolt* pedig „a princípiumokból következő dolgokról” [*peri tón apo tón arkhón*], elsősorban a testekről; in *De Caelo* 6,31–33) úgy is érvelhetnénk, hogy Arisztotelész ontológiai különbséget látott egyfelől a természet, mozgás, hely, idő, folytonosság stb. mint princípiumok, másfelől a testek mint nem princípium-típusú létezők között, ezért nem kerít sort a testfogalom elemzésére a *Fizikában*. Ekkor persze kérdés marad még, hogy milyen alapon dönthetjük el, hogy valami *arkhé*-e vagy sem: a folytonosság az, ám a testiség mint a nagyság vagy kiterjedés [*megethos*] sajátos válfaja viszont (lásd később) nem az. Ne felejtjük el, hogy Arisztotelész a princípiumok esetében is elsőként azt vizsgálja a *Fizikában*, hogy valóságosak-e (létezik-e a mozgás, a hely, az üresség, az idő stb.).

²⁴ Lang futólag említi Studtmann 2002-es cikkét egy lábjegyzetben mint „az Arisztotelésznél található, testtel kapcsolatos problémák nagyon eltérő tárgyalását” (Lang i.m. 72, 83. l.), de nem vet számot vele. Betegh és társai 2013-as cikkét vélhetőleg nem ismerte saját tanulmánya írásakor.

említett második fejezete indokolja, ahol a matematikus és a természettudós megközelítésmódját éppen azáltal határolja el Arisztotelész, hogy a matematikus a természeti testek határait (a pontokat, vonalakat, síkokat és „térbeli alakokat” [*sterea*] mint különállókat tekinti, azaz gondolatilag [*téi noései*] (a magyar fordításban: „megfontolásai szemszögéből”) elvonatkoztatva a mozgástól (B.2 193b23–35). Ebből az is kitűnik, hogy a fent említett két probléma párhuzamos: a szubsztancia kategóriájának genuszaként felfogott test a természeti test, míg a mennyiség kategóriájának genusza a matematikai test.²⁵ Studtmann érvelése számomra meggyőző, és megfontolandónak találok azt a további, Aquinói Tamásra visszahivatkozó értelmezési törekvését is (Studtmann 2008, 1. fejezet), hogy a kategóriák rendszerét, vagy legalábbis a mennyiség és a minőség kategóriáit levezessük az arisztotelészi hülomorfizmusból (a mennyiség kategóriáját az anyagból, a minőségét a formából), ám ebbe a kérdésbe jelenleg nem tudunk belebo-
csátkozni.

A fenti megfontolások alapján, úgy vélem, egyértelműen kijelenthetjük, hogy nem tartható a test kategóriáját leértékelő, háttérbe szorító értelmezés. A testi mivolt igenis esszenciális attribútuma a természeti szubsztanciáknak, nem pusztán sajátossága.²⁶ Ha egy természeti szubsztanciától elvonnánk a testiséget, a térbeli kiterjedést megszűnne természeti szubsztancia lenni, ezzel szemben ha az embert megfosztanánk a grammatika megtanulásának képességétől, attól még nem szűnne meg ember lenni.

Az alfejezet hosszú és szerteágazó gondolatmenete után érdemes talán összegzésül rögzíteni, hogyan fordul elő az általános testfogalom a vizsgált helyeken. Az *égbolt* harmadik könyve és a *Metafizika* hetedik könyve mellett, mint láttuk, expliciten megjelenik Az *égbolt* első, A *lélek* második és a *Metafizika* ötödik (Delta) könyvében szereplő tipológiában is, bár az utóbbiban némiképp következetlenül: „Szubsztanciának mondjuk az egyszerű testeket [...], aztán általában a testeket...” [*ta te hapla sómata ... kai holós sómata*]. Logikailag ezt nyilvánvalóan úgy kell érteni, hogy szubsztanciának mondjuk általában a testeket, és ezen belül az egyszerű testeket [és a nem egyszerű testeket]. A *Meteorológia* első könyvében – még kevésbé világosan – egyszer „a testi elemekről” [*peri tón stoikheión tón sómatikón*], másszor „a testek első eleméről” [*tu protu stoikheiu tón sómatón*] olvasunk, elkenve az „általában vett test (egyszerű test – összetett test)” felosztást. Hiányzik ugyanakkor az általános testfogalom a *Fizika* második, valamint a *Metafizika* nyolcadik és tizenkettedik könyvéből vett szöveghelyeinkből.

Összetett testek és testtel rendelkező dolgok

(Az *égbolt* első és A *lélek* második könyve)

Térjünk most vissza arra korábban (58. o.) felvetett problémára, hogy miként kell értenünk az egyes helyeken Arisztotelész által „összetettnek” minősített testek vagy szubsztanciák kategóriáját.

²⁵ Betegh et al (i.m. 60–61, Appendix 3) ezzel párhuzamosan érvel, csak ők a mozgás helyett a természet fogalmára alapoznak: a matematikus a testeket pusztán mint három dimenzióban kiterjedt dolgokat vizsgálja, míg a természettudós a háromdimenziós kiterjedés mellett azt is tekintetbe veszi, hogy „természetük van”, vagyis magukban hordozzák a mozgás és a nyugalom forrását.

²⁶ Másként fogalmazva: a testiség csak abban a tágabb értelemben véve sajátossága a természeti szubsztanciáknak, amelybe az esszenciális tulajdonságok is beleértendők, vö. *Topika* A.4 101b19–24: „a sajátosságok egy része az esszenciát jelenti, a másik része meg nem jelent esszenciát, osszuk föl a sajátosságot az említett két részre, és az esszenciát jelentőt nevezzük »definíciónak«, a másikat pedig nevezzük mindkettjük közös nevével »sajátosságnak«.”

Ilyen volt *Az égbolt* első könyvében szereplő „természettől fogva összeálló dolgok” [*ta physei synestóta*] kifejezés, amely kétféleképpen értelmezhető:

- 1. azonos a természeti szubsztanciákkal (vagyis magában foglalja az egyszerű testeket is);
- 2. a természeti szubsztanciák közül csak az összetett testeket és az élőlényeket foglalja magában, az egyszerű testeket nem.

Hasonlóképpen, *Az égbolt* harmadik könyvében szereplő „belőlük álló dolgok” [*hosa ek tutón*] kifejezés, amelynek három lehetséges értelmezését különíthetjük el:

- 1. egyszerű testekből álló dolgok (élettelen összetett testek és élőlények);
- 2. egyszerű testekből álló dolgok (élettelen összetett testek);
- 3. testekből álló dolgok (élőlények, beleértve az égboltot és az égitesteket is).

Végül a *Metafizika* ötödik könyvének Delta-tipológiájával kapcsolatban szintén felvethető, hogy az

egyszerű testek – általában vett testek
– ezekből összetett élőlények és daimóni lények

felosztásban ott rejlik a nem egyszerű, tehát összetett testek kategóriája is, ám kérdés, hogy ennek milyen tartalmat tudunk adni.

Eddigi elemzéseink eredményét, valamint ezeket a még függőben lévő értelmezési alternatívákat az alábbi táblázatban lehet összefoglalni (1. táblázat):

1. táblázat. A test kategóriája és a fölé-, mellé- és alárendelt fogalmak

a természetinek mondott dolgok közül szubsztanciák = természeti szubsztanciák DC-Γ természettől fogva összeálló dolgok DC-A (1. értelmezés)		
[természeti] testek Me-A, [DC-A], DC-Γ; DA-B; M-Δ lélekkel nem bíró dolgok DA-B		testekkel együtt létrejövő dolgok DC-Γ testekből álló dolgok DC-Γ (3. értelmezés), M-Δ testtel bíró dolgok DC-A élettel bíró dolgok DA-B
egyszerű testek (elemek) F-B, DC-Γ, M-Δ, (M-Z), M-H	[összetett testek] [DC-A]; [M-Δ] egyszerű testekből álló dolgok DC-Γ (2. értelmezés)	
	egyszerű testekből álló dolgok DC-Γ (1. értelmezés) természettől fogva összeálló dolgok DC-A (2. értelmezés)	

Rövidítések: DA-B: *A lélek* II. (B) könyv; DC-A: *Az égbolt* I. (A) könyv; DC-Γ: *Az égbolt* III. (Γ) könyv;
F-B: *Fizika* II. (B) könyv; M-Δ: *Metafizika* V. (Δ) könyv; M-Z: *Metafizika* VII. (Z) könyv;
M-H: *Metafizika* VIII. (H) könyv; Me-A: *Meteorológia* I. (A) könyv
Forrás: saját szerkesztés

A fenti kérdések tisztázása akkor válik majd lehetővé, amikor egyfelől az egyszerű testek, másfelől az összetett élettelen dolgok típusát vesszük részletesebben szemügyre. Jelenleg az ebben a tekintetben kevésbé nehézségekkel terhes kategóriát, az élőlényeket tudjuk beilleszteni a struktúrába.

A *lélek* (B.1 412a13–16) megfogalmazása szerint „[a] természeti testek közül némelyekben van élet [*ekhei zóén*], másokban nincs. [...] ...minden természeti test, amelynek része van az életben [*metekhon zóés*], szubsztanciának tekinthető, mégpedig az összetett szubsztancia értelmében.”

Az *égbolt* első könyvének ezzel analóg megkülönböztetése szerint pedig a „természettől fogva összeálló dolgok” [*ta physei syneistéa*] egyik típusa a testek és nagyságok, a másik pedig azok a dolgok, amelyek „rendelkeznek testtel és nagysággal” [*ekhei sóma kai megethos*] (268a1–6). Ez utóbbit Szimplikiosz (i.m. 6,35–7,1) óta általánosan az élőlényekre értik az értelmezők, noha Arisztotelész itt nem nevezi meg őket.

Megfigyelhetjük, hogy a két szöveg ellentétes irányból határozza meg az élőlényeket: a lélekfilozófiai munka a testek genusán belül helyezi el őket, a differencia pedig az élettel (következésképpen: lélekkel) való bírás. A kozmológiai mű viszont a (puszta) testekkel és nagyságokkal szembeállítva határozza meg őket, és nem az élet, hanem a testtel birtoklását adja meg jellemzőjüként. Szigorú értelemben az utóbbi esetben nem is generikus-specifikus rendezésről van szó, hiszen a két alkategória nem abban tér el egymástól, hogy valamely jellemző az egyiknél megvan, míg a másiknál hiányzik, hanem két egymást kölcsönösen kizáró (bár egymással nyilvánvalóan összefüggő) jellemzőjük van. Az egyik típus tagjaira azt mondhatjuk, hogy ők maguk testek, a másikra, hogy birtokolnak testet. Ez utóbbiak, az élőlények tehát egyaránt meghatározhatók testtel, illetve élettel (lélekkel) bíró lényekként. Ugyanakkor a birtoklásnak [*ekhein*] ez a fajtája nyilvánvalóan nem implikál egy elkülönült birtokost, hiszen mi lenne az emberben az a testtől és lélektől is különböző dolog, ami a testet és a lelket egyaránt birtokolja.²⁷

Ugyanakkor, ha a testtel rendelkező szubsztanciákat megfeleltetjük az élettel rendelkező lényeknek, akkor Arisztotelésznél az égitesteket is ebbe a kategóriába kellene sorolnunk. Legalábbis *Az égbolt* második könyvének 12. fejezete alapján, amely felveti, hogy az égitestekről nem úgy kellene gondolkodnunk „mint testekről”, amelyek „tökéletesen híján vannak a léleknek [*apsykhón de pampan*]”, „inkább úgy kellene felfognunk őket, mint amelyek részesednek a cselekvésben és az életben” (292a18–21).

Az előző alfejezet végkövetkeztetését érdemes a testi létezők különböző típusaira külön is rögzíteni. Az egyszerű testeknek eszerint esszenciális jellemzője, hogy testek. Hasonlóképpen, az egyszerű testekből összetett élettelen dolgoknak (amennyiben értelmezni tudjuk majd e kategóriát Arisztotelésznél) esszenciális jellemzője (lesz), hogy testek. Az élőlényeknek pedig, végezetül, esszenciális jellemzője – nem az, hogy testek, hanem hogy van testük.

²⁷ Az *ekhein* igének ezt a jelentésváltoztatát Arisztotelész a *Kategóriák* 15. fejezetében (15b23) számba is veszi, bár nem elemzi. Ott arról beszél, hogy „egy testrésznek – például kéznek vagy lábnak – »birtokában lenni.«” A *Metafizika* Delta könyvének megfelelő (23.) fejezetéből (1023a8–25) viszont mintha már elsikkadna ez a variáns.

Pusztulásnak alávetett és örökké fennálló természeti szubsztanciák

(A *Metafizika* Lambda-listája és az Állatok részei első könyve)

A Lambda könyv elején az érzékelhető, vagyis természeti szubsztanciák körén belül tett megkülönböztetés egy további számunkra releváns szerkezeti bontást hoz magával: Arisztotelész megkülönbözteti a pusztulásnak alávetett és az örökké fennálló érzékelhető szubsztanciákat. Az előbbire példának ismét a számára paradigmaticus típust, az élőlényeket hozza fel. Az új, általánosabb kategóriával („mulandó érzékelhető szubsztancia”) kapcsolatban persze felvethető a kérdés, hogy miért csak az élőlényeket tartalmazza, hiszen az arisztotelészi felfogás szerint a szublunáris világban az élettelen dolgok, sőt maguk az elemek is alá vannak vetve a létrejövés és megszűnés, illetve egymásba alakulás folyamatainak.²⁸ Vagyis itt bővebb felsorolásra számítanánk és akár további szerkezeti bontásra. A legegyszerűbb válasz az lenne, ha a szöveg háttérében már a szubsztancia revideált, a *Metafizika* Zéta könyvében kidolgozott fogalmát feltételeznénk, amely az élőlények részeit és az egyszerű testeket kizárja, ám ahhoz, hogy ezt egyértelműen kijelenthessük, azt is figyelembe kell vennünk, mit tudunk megállapítani a két könyv időrendi viszonyairól. Így a kronológia tárgyalásáig el kell halasztanunk a választ. Annyit mindenesetre érdemes addig is megjegyeznünk, hogy a probléma nem olyan éles, mint első pillantásra tűnik, hiszen Arisztotelész a növényeket és az állatokat csak példaként [*hoion*] említi.

Az érzékelhető és örök szubsztanciákra a szöveg nem ad példát, ám valamivel később, a Lambda könyv 2. fejezetében megtudjuk, hogy más anyaguk van, mint a keletkező és pusztuló szubsztanciáknak: olyan anyag, amely nem képes keletkezésre (és pusztulásra), csak helyváltoztató mozgásra (1069b25–26), a 7. és 8. fejezet pedig egyértelművé teszi, hogy az égi jelenségekre kell gondolnunk. A hetedik fejezet az első (legkülső) égboltot nevezi meg (1072a223) – és ezzel párhuzamosan bevezeti a mozdulatlan mozgató

²⁸ Elders (1972, 82) feltételezése szerint az élőlények említése vagy nem egyéb a szövegbe épült glosszánál, vagy valamely eredetileg teljesebb, az elemeket is tartalmazó felsorolás töredéke. Éppen az elemek említésének hiánya miatt kételkedik abban, hogy a tagmondat a kéziratokban fennmaradt formájában Arisztotelésztől származna. Persze első pillantásra meglehetősen furcsa vád Arisztotelésszel szemben, hogy az elemeket nem említi, hiszen a szöveg éppen azt mondja ki pár tagmondatnál később, hogy a „ennek az elemeit kell megragadnunk” (noha az nyitott kérdés, hogy pontosan minek is, de mindenképpen az érzékelhető szubsztanciák egyik, másik vagy mindkét válfaja a szóba jövő jelölt). Az azonban kétségtelen, hogy nem az érzékelhető szubsztanciák példaként szerepelnek az elemek, vagyis az élőlényekkel egy sorban, és nem is a többi felsorolásra jellemző formában, „egyszerű testekként” utal rájuk Arisztotelész. Érdemes ezért megfontolni, mit is ért itt *stokheia* alatt? A Lambda könyv legelején (1069a18–19) arról olvasunk, hogy a szubsztancia „elveit és okait” [*hai arkhai kai ta aitia*] vizsgáljuk. Amikor azonban ez a gondolat újra felmerül, a preszókratikusokkal kapcsolatban (1069a25–26), már a szubsztancia „elveinek, elemeinek és okainak” [*arkhai kai stokheia kai aitia*] vizsgálata a megfogalmazás. A preszókratikusok a partikuláris dolgokat tették meg szubsztanciának, például a tüzet és a földet. Itt tehát egyfelől előkerülnek az arisztotelészi egyszerű testek mint lehetséges szubsztanciák, ugyanakkor vegyük észre, nem ezeket nevezi Arisztotelész elemeknek, hanem az ő elveik, elemeik és okaik kutatásáról beszél. – Ugyanakkor nemcsak Arisztotelész korai szubsztanciaelméletében (a *Kategóriákban*) vannak jelen teljesen hangsúlytalanul a példák között az elemek (lásd 56. o.), de – mint később látni fogjuk – végül a *Metafizika* Zéta könyvének érett elemzései is megvonják tőlük a szubsztancia-státuszt. Mivel azonban Elders (i. m. 54. és 56.) a Lambda könyv első fejezetét nagyon korai Arisztotelész-szövegnek tekinti, ez utóbbi megfontolás nyilvánvalóan irreleváns számára. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a fejezet korai datálása is tartalmi megfontolásokon alapul, és ilyen alapon a tárgyalt mondat, mint láttuk, felfogásában közelebb hozza a szöveget *Az égbolt* című munkához.

gondolatát, vagyis Arisztotelész saját jelöltjét az örökkévaló és mozdulatlan szubsztanciára. A nyolcadik pedig hozzáteszi a bolygókat (1073a28–34), majd általában csillagokról kezd beszélni, végül bevezeti a knidoszi Eudoxoszra hivatkozva a szférák kategóriáját (1073b17) – és ezzel párhuzamosan kijelenti, hogy egynél több mozdulatlan mozgatonak kell lennie. Mindebből számunkra elsősorban az az érdekes, hogy az érzékelhető és örök szubsztanciáknak két altípusa különíthető el Arisztotelész elemzéseiben: egyfelől a csillagok (az állócsillagok mellett a bolygókat is beleértve), másfelől pedig a csillagokat hordozó égi szférák (a legkülső égboltot is beleértve). *Az égbolt* első és második könyve fejtegetései alapján pontosabban is rekonstruálható mindaz, amit itt Arisztotelész csak vázlatosan, utalásszerűen említ. Az égi szféra anyagát az első elem vagy első test alkotja.²⁹ Ez az az anyag, amely nem képes keletkezni és pusztulni (sem pedig – tegyük hozzá – minőségi vagy mennyiségi változásra), csak helyváltoztató mozgásra, méghozzá annak lehetséges fajtái közül is egyedül a körmozgásra. A koncentrikusan elrendeződő égi szférák körmozgása tengely körüli forgást jelent, a csillagoké pedig, mivel egy-egy szférához kapcsolódnak, körpályán való haladást, keringő mozgást (*De Caelo* B.7–8; Judson 2015, 159). Amikor Arisztotelész az égbolt részeiről beszél, akkor azt elvileg mind a szférákra, mind a csillagokra kellene érteni, de, mint láttuk, az egyedüli lista, amelynél közelebről meghatározza, hogy mire gondol (a Zéta-lista), csak a csillagokat – és a rendszerében szintén annak számító Napot és Holdat – említi.³⁰ Arról nem beszélve, hogy, mint az előző alfejezetben láttuk, Arisztotelész az égiteketek élettel bíró szubsztanciáknak tekinti, legalábbis *Az égbolt* című munkában. Arról azonban nem beszél, hogy ez a hordozó szférákra is igaz lenne. De akkor a szférák hol helyezkednek ez a szubsztanciák rendszerében?

A Lambda könyv első fejezetének tanulsága számunkra mindenesetre az, hogy a felsorolás tételeit két csoportra kell bontanunk, két különböző ontológiai régió között kell elosztanunk: az égbolt, az égbolt részei és az égboltot alkotó egyszerű test (az aithér) az örök és mozgó létrejöttéhez tartoznak, míg az élőlények, részeik és az őket alkotó egyszerű testek (a többi négy elem) a keletkező és pusztuló dolgok léttartományához, noha a két régió szerkezete azonban homológ.

A Lambda-könyvnek ezzel a megkülönböztetésével egybeesik egy eddig még figyelembe nem vett hely, *Az állatok részei* első könyve 5. fejezetének (644b23ff) osztályozása, amely a természet révén összeálló dolgokat [*tón usiôn hosai physei synestasi*] osztja két részre: egyfelől a nem keletkezett, nem pusztuló, mindörökké létező, másfelől a keletkezésnek és pusztulásnak alávetett dolgokra. Az utóbbira természetesen ismét a növényeket és az állatokat kapjuk példának, az előbbi csoportot azonban csak a „tisztetlet ébresztő” és az „isteni” leírással határozza meg (persze nehéz lenne nem az égitekre gondolni), miközben amellet érvel, hogy mindkettő egyaránt érdemes a tanulmányozásra (645a4 ff). Ez utóbbi mintegy a *Meteorológia* programadó passzusának kiengyeltetett tematizációját visszhangozza.

²⁹ A későbbi hagyomány ezt nevezi majd ötödik elemnek/testnek/szubsztanciának, illetve aithérnek, Arisztotelész azonban egy inkább csak terminológiatörténeti utalástól (*De Caelo* 270b20–21) eltekintve következetesen tartózkodik ez utóbbi elnevezéstől, lásd Falcon 2005, 113–117.

³⁰ Az Arisztotelész itt vázolt kozmológiai-asztronómiai elméletével kapcsolatban felvethető számos nehézség közül csak egyet emelnék ki: ha az égbolt és részeinek anyaga, az első egyszerű test („aithér”) láthatatlan, akkor hogyan sorolhatja Arisztotelész az ebből az anyagból álló szférákat (és magukat a csillagokat is!) az érzékelhető szubsztanciák közé. (Ez egyben azt a további problémát is felveti, hogy ha a csillagok is ugyanebből az anyagból állnak, akkor miért világítanak – Arisztotelésznek *Az égbolt* B.7. fejezetében adott sűrűlédáselmélete hírhedten rossz megoldás.) Mindehhez és további nehézségekhez lásd újabban: Judson i.m.

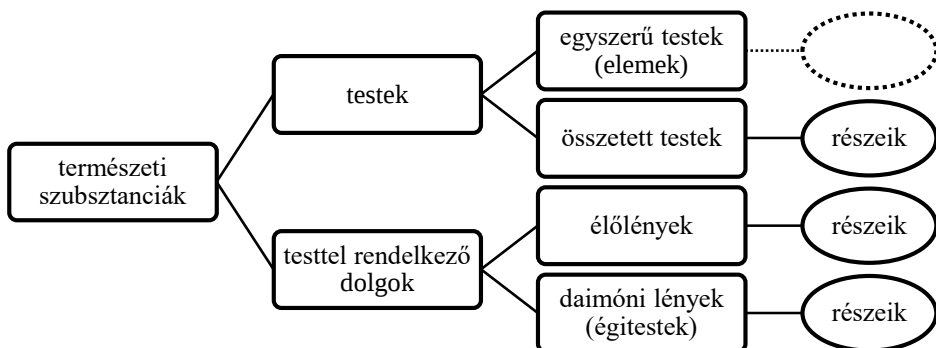
A teljes szerkezet

(A Metafizika Delta-listája)

A fejezet eredményeit az 1. ábra rögzíti. A természeti szubsztanciákon belül a testeket és a testtel rendelkező dolgokat kell először elkülönítenünk, majd a testek kategóriáján belül az egyszerű és az összetett testeket, míg a testtel rendelkező dolgokon belül a szublunáris világ pusztulásnak alávetett élőlényeit és az égboltban örökké fennálló égitesteket. A részek kategóriája elvileg mindegyikhez járulhat, bár az egyszerű testek esetében erősen kérdéses az értelme.

Elmondhatjuk, hogy ez a szerkezeti ábra áll a vizsgált szöveghelyek háttérében, abban az értelemben, hogy noha a legtöbb passzusban nem találjuk meg ennek a komplex osztályozásnak valamennyi elemét, nem is mondanak ellent neki. Az egyes helyeken hiányzó fogalmak többnyire jól magyarázhatók az adott kontextus sajátosságaiból. Természetesen nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, és ezt a későbbiekben még meg kell vizsgálnunk, hogy Arisztotelész intellektuális fejlődése során változott ez a rendezési séma, és a listák közötti diszkrepanciák egy része ennek tudható be.

**1. ábra. A természeti szubsztanciák osztályozásának általános sémája
Arisztotelésznél**

Forrás: saját szerkesztés

Megfigyelhetjük, hogy a fenti egyesített stemma legtöbb tételét (vagyis a legalsó szintű fogalmakat) a Zéta-lista adja vissza, az alapstruktúráját viszont a – tételek tekintetében leghiányosabb – Delta-lista (az egyes szöveghelyek sajátos szerkezeti ábráját lásd a Függelékben).

További érdekesség, amely mögé azonban nehéz lenne jelentőséget látni: úgy tűnik, hogy szerkezeti elemzésük alapján a tárgyalt szöveghelyek dublettekbe, még hozzá a legtöbb esetben egy metafizikai és egy természetfilozófiai passzusból álló dublettekbe rendezhetők (2. táblázat). A mintázatot, mint látható, csak pár helyen törik meg: a *Kategóriákból* a *Metafizika* hatodik könyvéből vett passzusok esetében logikai (és nem természetfilozófiai) párja van a metafizikainak; *A lélek* második könyvéből vett szövegrészünk, noha természetfilozófiai műről van szó, metafizikai (szubsztanciaelméleti) tematikájú (lásd Molnár i.m. 77.), végül a *Meteorológia* kevésbé strukturált Alfa-listáját nem feleltethetjük meg a Delta-lista leginkább tagolt tipológiájával.

2. táblázat. Az elemzett szöveghelyekből alkotható szerkezeti párok

természetfilozófia	logika / első filozófia
—	Kategóriák 2–5; Metafizika Epszilon
Fizika Béta-lista	Metafizika Éta-lista
Az égbolt Gamma-lista	Metafizika Zéta-lista
Az égbolt első könyv	A lélek második könyv
Az állatok részei első könyv	Metafizika Lambda-lista
Meteorológia Alfa-lista	—
—	Metafizika Delta-lista

Forrás: saját szerkesztés

(folytatása következik)

Irodalom

Aristotle 1952. *Meteorologica*. Tr. by H. D. P. Lee. Loeb Classical Library. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. DOI [10.4159/DLCL.aristotle-meteorologica.1952](#)

Arisztotelész 2006a. *A létrejövés és a pusztulás*. Ford.: Bognár László; Miskolc–Budapest: ME BTK Filozófiatörténeti Tanszék–Lestár.

Arisztotelész 2006b. A lélek. In uő: *Lélekfilozófiai írások*. Steiger Kornél fordítását átdolgozta Brunner Ákos és Bodnár István. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Arisztotelész 2009. Az égbolt. Ford. Lautner Péter. In Arisztotelész: *Az égbolt – Pszeudo-Arisztotelész: A világrend*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 5–146.

Arisztotelész 2023a. *A természet*. Ford.: Bognár László. Második, javított kiadás. Budapest: L’Harmattan.

Arisztotelész 2023b. Kategóriák. In uő: *Organon. Logikai értekezések*. Rónafalvi Ödön fordítását átdolgozta Steiger Kornél. Budapest: Gondolat Kiadó, 31–77.

Arisztotelész 2024. *Metafizika*. Ford.: Bene László, Lautner Péter, Steiger Kornél. Budapest: Atlantisz.

Beekes, Robert S. P. – Lucien van Beek 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden–Boston, Brill.

Betegh, Gábor – Francesca Pedriali – Christian Pfeiffer 2013. The Perfection of Bodies: Aristotle’s *De Caelo* I.1. *Rhizomata* 1(1): 30–62. DOI [10.1515/rhiz-2013-0002](#).

Bodéüs, Richard 2001. „Introduction.” In uő (szerk.): *Aristote: [Catégories]*. Paris: Les Belles Lettres, CI–CLXXXVII.

Bodnár, István és Pierre Pellegrin 2006. Aristotle’s Physics and Cosmology. In Mary Louise Gill – Pierre Pellegrin (eds): *A Companion ot Ancient Philosophy*. Malden (Ma.): Blackwell Publishing, 270–291. DOI [10.1002/9781444305845.ch15](#).

Bonitz, Hermann (ed.) 1870–1961. *Aristotelis opera. Volumen 5. Index Aristotelicus*. Berlin, De Gruyter. DOI [10.1515/9783110852332](#).

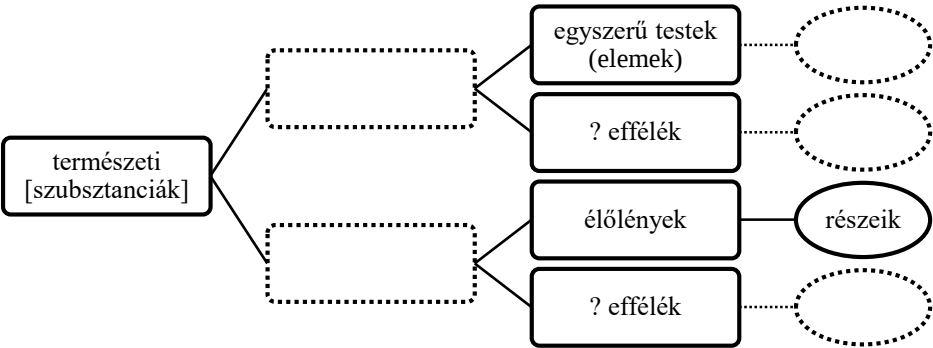
- Elders, Leo 1972. *Aristotle's Theology. A Commentary on Book A of the Metaphysics*. Assen: Van Gorcum – Prakke & Prakke.
- Falcon, Andrea 2005. *Aristotle and the Science of Nature. Unity without Uniformity*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI [10.1017/CBO9780511482519](https://doi.org/10.1017/CBO9780511482519).
- Frede, Michael 1987. The Title, Unity, and Authenticity of the Aristotelian *Categories*. In uő: *Essays in Ancient Philosophy*. Minneapolis, University of Minnesota Press 11–28.
- Judson, Lindsay 2015. Aristotle's Astrophysics. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 49 (Winter), 152–192. DOI [10.1093/acprof:oso/9780198749516.003.0005](https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198749516.003.0005).
- Kahn, Charles H. 1979. *The Art and Thought of Heraclitus*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kirk, G. S. – J. E. Raven – M. Schofield 1998. *A preszokratikus filozófusok*. Ford.: Cziszter Kálmán és Steiger Kornél. Budaest: Atlantisz Kiadó.
- Kretschmer, Erika 1929. Beiträge zur Wortgeographie der altgriechischen Dialekte. *Glotta* 18(1–2): 67–100.
- Lang, Helen S. 2014. Aristotle on sensible object: natural things and body. In Claudia Baracchi (ed.): *The Bloomsbury Companion to Aristotle*. London: Bloomsbury, 59–74. DOI [10.5040/9781472548290.ch-003](https://doi.org/10.5040/9781472548290.ch-003).
- Liddel, Henry George – Robert Scott – Henry Stuart Jones 1996. *A Greek–English Lexicon*. Ninth edition with a supplement. Oxford: Clarendon Press.
- Molnár Gábor 2022. A természeti létezők tipológiája Arisztotelésznél. Első rész. *Acta Scientiarum Socialium* 50: 63–82. DOI [10.33566/asc.3789](https://doi.org/10.33566/asc.3789).
- Nuyens, François 1948. *L'évolution de la Psychologie d'Aristote*. Louvain–Le Haye–Paris: Éditions de l'Institut Supérieur de Philosophie.
- Ross, David 1936. „Introduction”, „Analysis” és „Commentary”. In uő (szerk.): *Aristotle's Physics. A Revised Text with Introduction and Commentary*. Oxford: Clarendon Press, 1–118, 337–455, illetve 456–731.
- Snell, Bruno 1946. *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*. Hamburg, Claassen & Goverts.
- Studtmann, Paul 2002. The Body Problem in Aristotle. *Apeiron* 35(3): 211–234. DOI [10.1515/APEIRON.2002.35.3.211](https://doi.org/10.1515/APEIRON.2002.35.3.211).
- Studtmann, Paul 2006. Prime Matter and Extension in Aristotle. *Journal of Philosophical Research* 31: 171–184. DOI [10.5840/jpr_2006_21](https://doi.org/10.5840/jpr_2006_21).
- Studtmann, Paul 2008. *The Foundations of Aristotle's Categorical Scheme*. Milwaukee, Wisc.: Marquette University Press.
- West, Martin L. 1995. The Date of the Iliad. *Museum Helveticum* 52, 203–219.
- West, Martin L. 2011. *The Making of the Iliad: Disquisition and Analytical Commentary*. Oxford, Oxford UP. DOI [10.1093/acprof:osobl/9780199590070.001.0001](https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199590070.001.0001).

A Függelék ábráinál használ jelzések (l. a következő oldaltól):

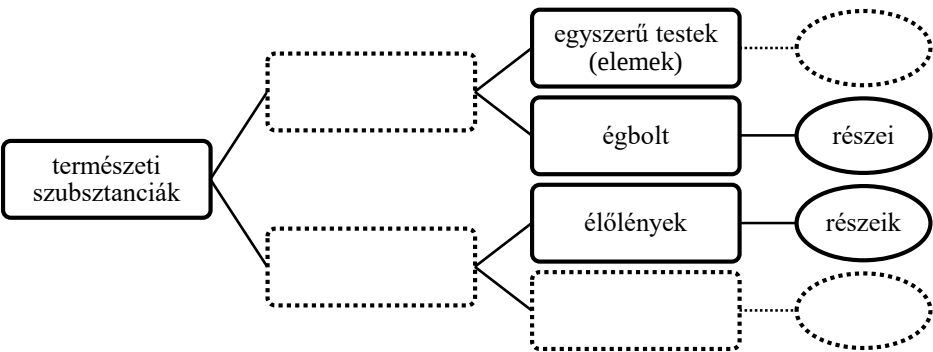
- szaggatott vonallal jelzett keret: az adott szövegben hiányzó kategória;
- [szögletes zárójelbe tett elnevezés]: az adott szöveghelyen nem szereplő, de implikált vagy beleérthető név vagy névelem;
- kérdőjel: a kategória szerepel a szövegben, ám nem teljesen egyértelmű az értelmezése és következőképpen a struktúrában elfoglalt helye.

Függelék – A tárgyalt szövegrészekben található tipológiák rekonstrukciója

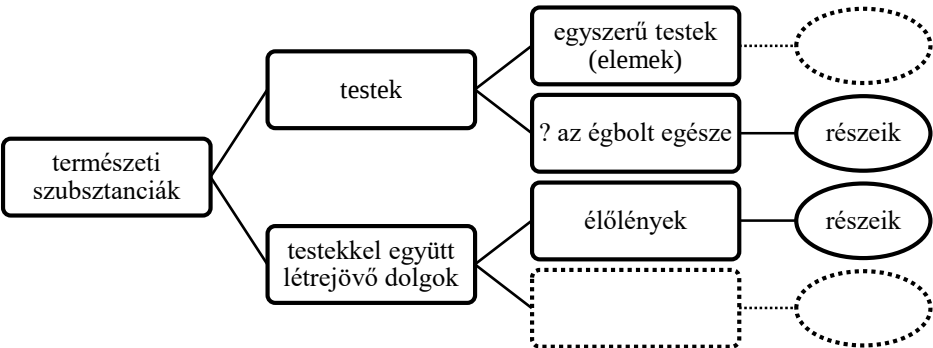
(a) A Fizika Béta-lista

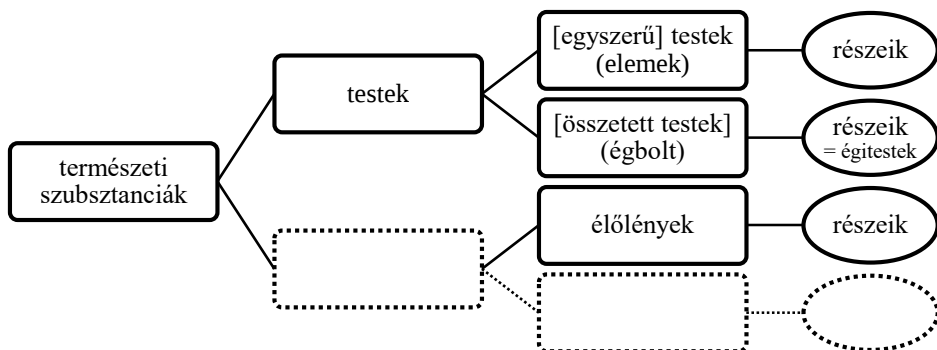
(b) A Metafizika Éta-lista

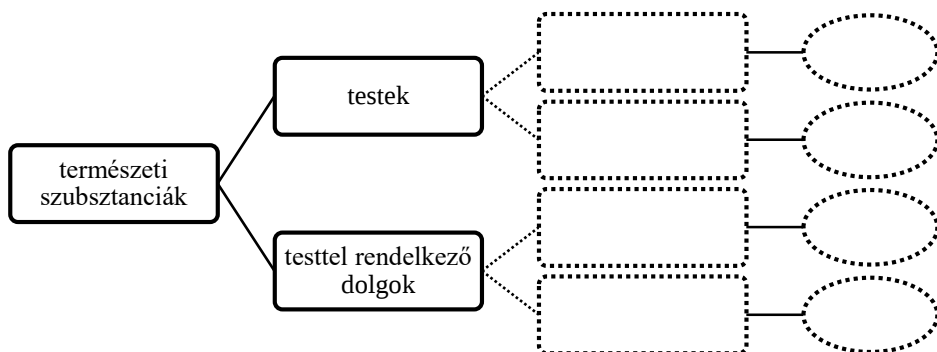
(c) Az égbolt Gamma-lista

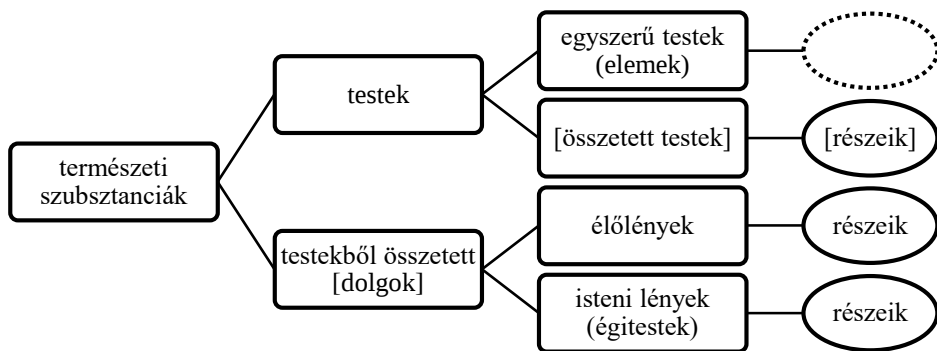
(d) A *Metafizika* Zéta-lista

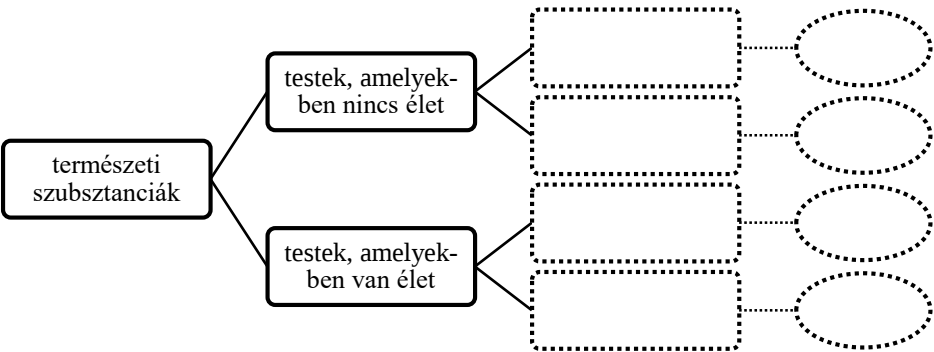
(e) Az *égbolt* első könyvében található megkülönböztetés

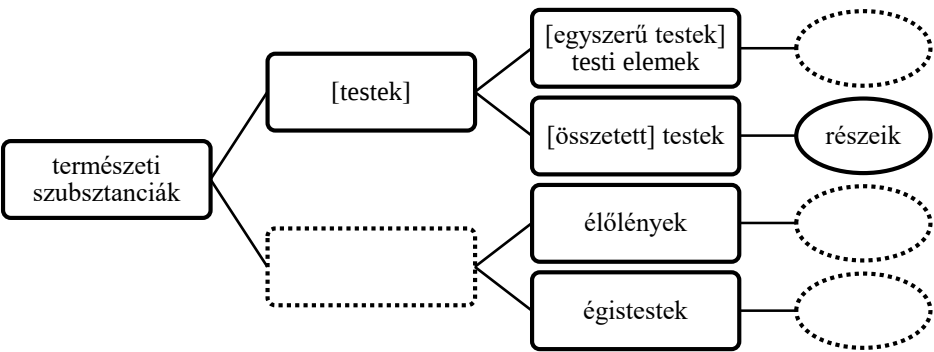
(f) A *Metafizika* Delta-lista

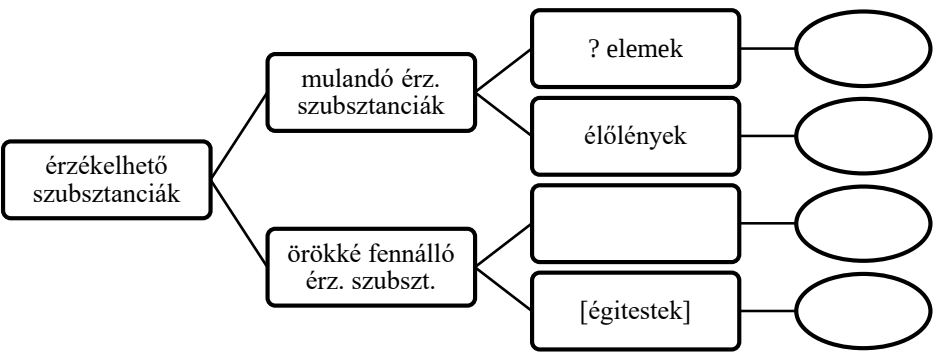
(g) *A lélek* második könyvében található megkülönböztetés

(h) *A Meteorológia* Alfa-lista

(i) *A Metafizika* Lambda könyvében található megkülönböztetés

KÖNYVSZEMLE

Gondolatok egy könyv apropóján

Orbán Balázs: *Huszárvágás. A konnektivitás magyar stratégiája*. Budapest: MCC PESS, 2023, 288 p.

„Csak az lát valamennyire a jövőbe, aki a múltat jól ismeri, a jelenben jól gondolkodik”

(II. János Pál)

Világmagyarázó elvek

Orbán Balázs kiváló, nagyívű összefoglaló szintézise újabb gondolatokat indukált bennem. A világpolitika alakulása különösen aktuálissá teszik a könyv jövőbelátó, távlatos szemléletét. Számomra nagyon kellemes feladat olyan művet ismertetni, amely szinte egy újabb tanulmány megírására ösztönzi a recenzenst.

A mű tudományos jelentősége

A XXI. század integrált hálózati alapú társadalmi, gazdasági történéseinek elemzése elképzelhetetlen multi- és interdiszciplináris gondolkodás nélkül. A tudományterületek hálózatos egymáshoz kapcsolódása különleges áttekintő képességet, hálózati kutatási, oktatási kompetenciákat követel meg a kutatóktól, a középiskolai, valamint felsőoktatásban tevékenykedő szakemberektől. A társadalomtudományok, így a történelem, politológia, közgazdaságtan tanítása napjainkban a modern oktatási rendszerek egyik alapkérdése. A szigorúan vett szakmai viták mellett a közvélemény is gyakran foglalkozott és foglalkozik a tantárgyak tanításának problematikájával. Maga a szűkebb szakma – a tudomány és a felsőoktatás szakemberei – sem tudták mindig megvédeni a társadalomtudományi tantárgyak rangját, becsületét. Itt nem valami sajátos magyar jelenségről van szó, hiszen például Nagy-Britanniában az 1960-as évektől újra meg újra felmerült a társadalomtudományok oktatásának válsága. Más esetben a tudományterület kereteinek szűkítését, valamint integrált új keretben való tanításának gondolatát vetették fel.

Nyugat-Európa több országában a nemzeti történelem oktatásának „légiesítése” ma is sajátos jelenség, teret adva a globalizáció negatív hatásainak. Nem új jelenségről van szó, a valamikori vasfüggöny mögött berendezkedő kemény- és puha diktatúrák oktatáspolitikai eszköztárában is gyakran szerepelt ez a szándék.

A Kádár-korszak zártságából a rendszerváltással átléptünk a globalitás világterében és időben sokdimenziójú hálózati világába. A társadalom- és gazdaságpolitikai változások új feladatok elé állították az oktatást. A középiskolák, valamint a felsőoktatási in-

tézmények szigorúan zárt, atomizált tantárgyi struktúráinak és működési mechanizmusainak átalakítása, a komplex hálózati modulok beépítése a hasznos, naprakész ismeretek átadásának folyamatába biztosíthatják, hogy a szaktanári, oktatói, kutatói autonómiát felhasználva, a középiskolák, egyetemek sikeresen felkészítsék diákjait, hallgatóikat az új világ hálózati kihívásaira, a modern hálózatok által támasztott társadalmi követelményekre. Hosszú időn át a történelem tantárgyi keretei tették lehetővé többféle tudományos diszciplína – közgazdaságtan, szociológia, filozófia, statisztika – hálózati szintetizálását. A tudományos szakkönyvek tartalmának változásai is jelezték a modern tudományterületek által közvetített hálózati gondolkodást és gondolkodtatást magában foglaló új multi- és interdiszciplináris határterületi tudományos paradigmarendszer alkalmazkodó képességét. A kissé kritikai élű gondolatokkal csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy még mindig a tradicionális társadalomtudományi szemlélet vezeti többnyire a tanárokat, oktatókat és kutatókat a közép- és felsőoktatásban. Hiányzik a nagyobb egységekben való láttatás szándéka. Sem időben, sem térben nem törtük át a történelmi horizontot szűkítő, még mindig Európa-centrikus szemlélet határait. A hatalmas politikai, gazdasági hálózatok által uralt globalizálódás nem a XX. század végén kezdődött, hanem a kapitalizmus megjelenésével, hiszen a tőke gyarapodását éppen az országhatárok átlépése, a kontinensek összekapcsolása jelentette. Az megint más kérdés, hogy ennek a folyamatnak milyen fázisai vannak, s az országok, a nemzetek „kis” történelmei hogyan kapcsolódnak a nagy egészbe. Ma már erről a nagy egésztől beszélünk és gondolkodunk, legalábbis a szaktudományok szintjein, de ez a tanítás, oktatás hétköznapi gyakorlatában eddig nem igazán jelent meg. Hiányzik az a világos komplex ismeretelméleti hálózati áttekintés, szintézis, amely segítené a szaktanárokat, egyetemi oktatókat, kutatókat abban, hogy tanítványaiknak iránytűt adjanak az eligazodáshoz. Sajnos kevés társadalomtudományi szakkönyv foglalkozik a modern hálózati integrációk kérdéseivel. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a szaktanárt is ráébreszti a perspektivikusabb, a hálózati struktúrák működési mechanizmusait bemutató, előtérbe helyező gondolkodás és tanítás szükségességére. A multi- és interdiszciplináris gondolkodásmód fejlesztése, az absztrakciós és szintetizáló képességek és készségek kialakítása, valamint a tér- és idődimenzió tudatosítása megkerülhetetlen feladat. Orbán Balázs műve, szemléletében ezeknek az égető kihívásoknak teljes mértékben eleget tesz, elemzéseiben és tudományos eredményeiben számos újdonságot közvetít az Olvasók számára.

Elméleti bevezető

Az európai kultúra megszületésének – a görög kultúráról van szó – első pillanatától léteznek ún. világmagyarázó elvek. Ezek az élő és az élettelen világ keletkezésére, működésére keresnek és adnak magyarázatot. Ilyen világmagyarázó elv az idealizmus és a materializmus. A modern világ megjelenéséig mindkét elvrendszer jelentős átalakuláson ment keresztül. Ebben nagy szerepet játszott az egymás ellen vívott harc.

A 19. században megjelenő marxizmus, majd a század végén és a 20. század elején azt kiegészítő leninizmus már szintetizáló jelleggel és a kizárólagosság romboló igényével zárt ki és utasított el minden más világmagyarázó elvet. A marxizmus–leninizmus igényt formált a társadalmi, gazdasági, politikai élet gyakorlatának átforgatására, azaz elvi alapvetéseinek a valóságban való kipróbálására is. A nagy kísérlet több mint fél évszázadig tartott. A falanszter-rendszer megvalósulása a Szovjetunióban öltött testet és a második világháború után teljesedett ki óriás világrendszeré.

A második világháború után a szovjetrendszer mellett másik alternatívaként kínálkozott a mindent megnyerő győztes, az USA modellje. A két paradigmát nevezhetjük „*Pax Americana*”-nak és „*Pax Sovietica*”-nak, hiszen mindkettő a világégés utáni rendezés sajátos alternatíváját kínálta, egymással ütközve.

A Pax Americana volt az idősebb, hiszen gyökereiben visszanyúlt a legrégebbi világmagyarázó elvrendszerhez – a görög filozófiához –, egyesítve annak két nagy ágát, az idealizmust és a materializmust. A modern világ megszületését jelentő nyugat-európai változások – az angol és a francia polgári forradalom – döntő szerepet játszottak abban, hogy a Pax Americana alapját jelentő liberalizmus kialakuljon. A Pax Sovietica alapját jelentő marxizmus is visszavezethető a nyugat-európai civilizáció filozófiai gyökereihez, de kelet-európai szemlélettel való kereszteződése torz történelmi, társadalmi hibridet hozott létre. A Pax Americana és a Pax Sovietica harca globális méretű volt, újszerű és szokatlan az emberiség történetében. A kétpólusú világ ekkor alakult ki. A legendás év, 1989 döntő fordulatot hozott a két paradigmarendszer küzdelmében. A Szovjetunió és az általa birtokolt blokk összeomlott. A Pax Americana végső győztesnek látszott. Felborult a világtársadalom sajátos erőegyensúlya. A ritka történelmi pillanat ihlette az amerikai külügyminisztérium ifjú munkatársát, Francis Fukuyamát *A történelem vége?* című mindössze néhány oldalas tanulmányának közreadására. Egy csapásra világhírűvé lett. Fukuyama hamarosan kilépett az állami szolgálatból, a Rand Corporationnek, vagyis az Egyesült Államok egyik „agytrösztjének” kutatója lett, és sokmillió dolláros szerződést kötött egy könyv megírására (*A történelem vége és az utolsó ember*; Budapest: Európa, 1994), amelyben részletesen kifejti a liberális demokrácia végső győzelmének elméletét. Fukuyama filozófiailag alaposan végiggondolt elemzés alapján jutott el a következtetéshez, miszerint a liberális demokrácia „az emberiség ideológiai végpontja”, „a kormányzás végső formája”, s mint ilyen „az egyetemes történelem vége lehet.” Az eredeti tanulmány címének végére tett kérdőjel igazolja, hogy Fukuyama is érezte álláspontjának abszurditását. Megfelekezett a világegyetem és benne a társadalom alapvető törvényéről, a dinamikus egyensúlyról, amelynek alapja az ellentmondások dialektikája. Később korrekcióra kényszerült, s az al-Kaida 2001. szeptember 11-i támadása óta folytatott amerikai külpolitika újabb nagylélegzetű mű megírására készítette, melynek címe *Amerika válaszáton* (Budapest: Századvég, 2006). A könyv fülszövegében így nyilatkozik: „Minthogy hosszú ideje neokonzervatívnak tartom magam, úgy gondoltam, azonos világnézetet vallok sok más neokonzervatívval, köztük azon barátaimmal és ismerőseimmel, akik George W. Bush adminisztrációjában teljesítettek szolgálatot. Arra a következtetésre jutottam azonban, hogy a neokonzervativizmus politikai szimbólumként és gondolatkörként egyaránt olyasvalamivé fejlődött, amit nem tudok többé támogatni.” (i. m.). Ennek a gondolatnak a jegyében született korábbi könyve: *A nagy szétbomlás* (Budapest: Európa, 2000). Munkájának címe is jelzi, hogy a modern világ válságának következménye, a nagy szétbomlás, a társadalom erkölcsi, anyagi alapjainak megingása. Fukuyama számos tudományterület – közgazdaságtan, evolúcióbiológia, jog, erkölcsfilozófia – legújabb kutatási területeit felhasználva számvetést készített, és kereste a kiutat a válságból. A Szovjetunió összeomlását és a 2001. szeptember 11-jei eseményt követően a világpolitika, a világgazdaság nagy változásaira nincs világmagyarázó elv annak ellenére, hogy ma is tart a vita a globális politika szakértői között a globalizációt kísérő válságjelenségekkel kapcsolatban. Orbán Balázs művének a 29. oldaltól a 61. oldalig tartó részében kiváló alapot teremt a vizsgálat további logikai egységeinek. A mély történetfilozófiai megalapozottság, a világtörténelmi trendek magabiztos beazonosítása, a modern tudományos paradigmarendszer használata kiváló elméleti keretbe foglalja az elemzést.

Geopolitikai távlatok

Zbigniew Brzezinski észak-amerikai geopolitikus szerint az Egyesült Államok számára fő geopolitikai tét Eurázsia. Az általa felvetett kérdések a globális világ alapvető politikai gondja is:

1. Milyen Európa kívánatos az Egyesült Államok számára?
2. Milyen Oroszország felel meg Amerika érdekeinek?
3. Milyen távolkeleti szerep vállalására célszerű Kínát bátorítani? Ez milyen következményekkel járhat az Egyesült Államok és Japán számára?
4. Milyen új eurázsiai szövetségek kínálnak az USA számára?
5. Milyen Európát akar Washington? Partnere legyen-e? Washington megossza-e közel-keleti vezető szerepét Európával?
6. Az Egyesült Államok számára fontos az európai egység. Ezen belül az is melyik ország vezesse az egyesült Európát?
7. Az Egyesült Államoknak esetleg azt is el kell döntenie, hogyan birkózik meg a regionális szövetségekkel, amelyek ki akarják őt szorítani Euráziából.

Esélylatolgatás

A nagy robbanás – a Szovjetunió vezetete blokk szétesése – után a megváltozott világ helyzete több globális jellegű kérdést vet fel:

1. A megszokott, a dinamikus egyensúlyra alapozó világrend helyett, milyen új világrend születik, a polarizálódás folyamata milyen lesz?
2. Hogyan alakulnak a geopolitikai súlyvonalak, hová helyeződnek át a geopolitikai súlypontok? Milyen szempontok határozzák meg ezek alakulását?
3. A nagyhatalmi mozgások milyen jellegűek lesznek?
4. A Nyugat civilizációja meg tudja-e őrizni jelenlegi helyét az átalakuló világrendben, vagy véglegesen lehanyaglik?

A négy nagy kérdésre csak több összetevő – demográfiai viszonyok, gazdasági helyzet, a politikát befolyásoló tényezők – alapján lehet megrajzolni az átalakulásban levő világállapot fő jellemzőit.

Civilizációk küzdelme

A számok egyértelműen azt igazolják, hogy a világ gazdaság súlypontja, ezzel együtt a geopolitika súlypontja is eltolódott a Csendes-óceán térségébe.

A Pax Americanában hiper-hatalomnak látszó USA számára is igaz a történelmi tapasztalat, új feltörekvő világhatalmak felemelkedésére, a régi hatalmak hanyatlására mindig számítani kell. A hosszú távú előrejelzések egyik része ötpólusú világról szól: USA, Japán, Nyugat-Európa, Kína, Oroszország. Olyan előrejelzések is vannak, miszerint 2050-re a világ leghatalmasabb, legbefolyásosabb állama már ázsiai hatalom lesz, mégpedig Kína, mely Japánt is megelőzi, s a Szovjetunió összeomlása után az USA is hanyatlani fog. A kínai érdekszféra növekedése érdek-összeütközésekhez vezethet. Ezek közül a legfontosabbak: Kína–Japán; Kína–USA; Kína–Oroszország; Kína–India; Kína–muzulmán országok.

A további kérdés az, milyen hatalmi érdek-koalíciók alakulhatnak ki a jövőben ezekből az ellentétekből, hogyan lesz ebben érdekelve Európa?

A jelenlegi helyzet szerint az ötpólusú világ jövőképe sem igazán reális. A hatalmi erőviszonyok változásai a globális események miatt oly gyorsak, hogy kiszámítani igazán nem lehet őket. Samuel P. Huntington *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* című munkája (Budapest: Európa, 1998) adja a legteljesebb választ a hatalmi erőviszonyok átalakulására. Ő is számol Kínával, mint civilizációs mag-állammal, de a Brzezinski-féle sakktáblán megjelenő „fekete ló”, az iszlám civilizáció szerepével is. Ez a „fekete ló” nem úgy viselkedik, mint az eddig ismert nagyhatalmak. Nincs mag-állama, melynek érdekirányai meghatározhatóak. Több államból áll, amelyek közül nehezen megíósolható, melyik válik mag-állammá. Kooperáció, koalíció, amely stabilizálná a hatalmi viszonyokat, s ezáltal kiszámíthatóvá tenné, a plazmaállapot miatt nem lehetséges. A „világbirodalmak”, a globális hatalmak – USA, Oroszország, Kína, EU – pillanatnyi érdekeik alapján döntenek. Az iszlám kiszámíthatatlanságának fontos eleme, hogy az iszlám civilizáció döntő összetevője a vallás lett. A vallás hatalmi megnyilatkozásait az európai vallásháborúkból már ismerjük. Az iszlám is gyorsan változtatja arculatát, alkalmazkodó képessége rendkívüli. Érdekes alaposabban megvizsgálni természetét, hogy a jövő kiszámíthatóbbá váljon. Huntington civilizációs modelljének egyik lényeges eleme a civilizációs törésvonalak feltételezése. Ezek a civilizációk találkozásánál alakulnak ki.

A civilizációközi konfliktusok kétféle formában jelentkezhetnek. Helyi vagy mikro szinten a törésvonal-konfliktusok különböző civilizációkat képviselő szomszédos országok, egyazon országban élő különböző civilizációs csoportok, valamint olyan népcsoportok között jönnek létre, amelyek utódállamaikat a régiak romjain akarják létrehozni (pl.: a volt Jugoszláviában). A törésvonal-konfliktusok általában a muzulmán és a nem muzulmán csoportok között a leggyakoribbak. Globális vagy makroszinten a nagyhatalmi konfliktusok az eltérő civilizációk vezető hatalmai között jönnek létre. E konfliktusok alaptételei a nemzetközi politika klasszikus kérdesei:

1. A globális fejlődésbe való beleszólás, valamint a globális nemzetközi szervezetek – ENSZ, Világbank – lépéseire gyakorolt relatív befolyás.
2. Relatív katonai hatalom, amely az atomsorompó-egyezmény, a fegyverkezés ellenőrzése körüli vitákban valósul meg.
3. Gazdasági hatalom és jólét problémái, melyek a kereskedelem, befektetések és más tárgykörökről zajló vitákban jutnak kifejezésre.
4. Egy adott civilizációt képviselő állam egy másik civilizációban élő kisebbségét akarja megvédeni.
5. Egy állam a másik civilizációban szeretné érvényre juttatni az általa értéknek vélt kultúrát.
6. Területi konfliktusok.

A nagyhatalmak igyekeznek a kedvező feltételeket kihasználni a lokális háborúkkal. Ezek a helyi csoportok közti törésvonal-konfliktusok eskalációjakor keletkezhetnek. A hatalmi egyensúly megbomlása is nagyhatalmi háborúhoz vezethet.

A civilizációk, valamint a civilizációk központi hatalmai között fennálló kapcsolatok bonyolultak, gyakran ellentmondásosak és változékonyak. Az egyes civilizációkon belül az országok zöme a központi hatalom nyomdokain haladva alakítja ki a más országokhoz, civilizációkhoz fűződő kapcsolatát. Különböző civilizációkat képviselő országok között is létrejöhet együttműködés, mégpedig a közös érdek miatt. Konfliktusok pedig civilizációkon belül is előfordulhatnak, különösen az iszlámban.

Az Ázsiában, különösen a Kelet-Ázsiában végbemenő gazdasági változások a 20. század második felének és a 21. század elejének egyik legjelentősebb fejlődését eredményezték és eredményezik. Kialakult az a politikai elképzelés, hogy Kelet-Ázsia és a csendes-óceáni térség összekapcsolódása, a hatalmas méretű kereskedelmi hálózatok létrejötte a nemzetek közötti béke és harmónia forrása lehet. Ez tévhitnek bizonyult, mert:

- a gazdasági fejlődés révén az ázsiai államok hadiipara is fellendült;
- a gazdasági fejlődés kielezi az ázsiai hatalmak és a Nyugat – elsősorban az USA – közt fennálló konfliktust.

Ázsia legnagyobb gazdasági hatalmának fejlődése a kínai befolyás megerősödéséhez vezet a térségben. Kína megpróbálja visszaállítani hegemoniáját Kelet-Ázsiában. A régió országai arra kényszerülnek, hogy az alkalmazkodást válasszák és behódoljanak, vagy pedig az egyensúly keresés jegyében megpróbálják megfékezni a kínai befolyást.

Huntington a civilizációk közti viszony kérdésében feltételezi, hogy Afrika és Latin-Amerika nem tud kilépni a Nyugat árnyékából. A csendes-óceáni térségben Japán hosszú és kínos győtrődés után valószínűleg elpártol az USA-tól, és Kína felé orientálódik. A japán-orosz kapcsolatokat továbbra is területi viták (Kurili-szigetek, Szahalin) terhelik. Egy orosz–kínai szövetség alapvetően megváltoztatná az eurázsiai egyensúlyt és felébresztené mindazokat az aggodalmakat, amelyeket az 1950-es években a kínai–szovjet kapcsolat váltott ki. Oroszországnak és a Nyugatnak újra kell definiálnia két hatalom közti egyensúlyt, s az alapvető egyenlőség elismerése mellett egymás befolyási övezeteit is tiszteletben kell tartani, ezt Koszovó és a NATO kérdései szemléletesen reprezentálják.

A nyolcvanas években a muzulmán országok katonai arányszámai (vagyis az ezer főre eső katonák száma) és katonai ráfordítások indexei (az országvagyonhoz igazított katonai arányszámok) jóval magasabbak voltak, mint a keresztény országokban. Ez ki-domborítja a muzulmán országok egy részének militarista jellegét. Meg kell jegyezni, hogy a határvonal-háborúk mellett a háború új formája is megszületett, nevezzük „mély-háborúnak”, mely a megtámadott ország belsejében terrorcselekmények formájában civil lakosságok ellen irányul. A Hezbollah és a Hamász terroristáinak véres robbantásai jelzik az iszlám újjászületésének nevezett vallási reneszánsz világbékét fenyegető folyamatát. Az okok sokrétűek: gazdaságiak, politikaiak, civilizációs (vallási kulturális), szociálisak, demográfiaiak (a fiatal korosztály nagy száma). A veszélyeztetett országok: USA, Spanyolország, Franciaország, Németország, tehát a nyugati civilizáció mag-országai. A bonyolult hatalmi játék a nagyhatalmak játékterét is kiszélesíti, ezáltal az erőviszonyokat kiszámíthatatlanná teszi.

Huntington versus Brzezinski

Ha az időszámításban századfordulóhoz vagy ezredfordulóhoz közeledünk, az emberiség figyelme a jövő felé fordul. Ebben szerepe van a miszticizmusnak, az egészséges kíváncsiságnak és az előrelátó gondolkodásnak egyaránt. Felerősödik az érdeklődés akkor is, ha olyan fordulat történik, amire a politikusok nem számíhattak. Ilyen váratlan nagyarányú változás volt a Szovjetunió falanszter rendszerének összeomlása. A geopolitikai térképen a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódó törésvonal mentén, amelyet a geológiából átvett szakkifejezéssel politikai tűzvonallnak is nevezhetünk, a nepáli föld-

rengéshez hasonló változásnak volt az emberiség átélője 1991-ben. Ilyen esetben a történelembölcselettel foglalkozó gondolkodók egy részében is felvetődik a hogyan tovább kérdése.

Francis Fukuyama *A történelem vége és az utolsó ember* című monográfiájában, Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, valamint Zbigniew Brzezinski: *Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága* című munkájában (Budapest: Antall József tudásközpont, 2013) keres választ a kérdésre. Mindegyik történetfilozófus hasonló aspektusból, a globalizáció szempontjából foglalkozik a közös témával. Fukuyama és Brzezinski munkájának címéből hasonló gondolkodásmód vehető ki. Mindketten utópisztikusan bölcselekszenek. A történelmi utópia műfajként és szempontként hosszú előzményekre tekint vissza. Fukuyama munkájának alapkérdésére, amely az amerikai társadalmi és gazdasági modell világméretű győzelmét hirdeti, mint utópikus jövőt, a történelem már megadta a választ. A Kelet-Közép-Európában kitört ukrainai válság igazolja, hogy a „kor folyam...”, amely halad a maga útján megállítani nem lehet.

Brzezinski monográfiájának címe a vízió szóval jelzi, hogy egyéni meglátásról van szó, amelynek megvalósulása esetleges. Az alcím, *Amerika és a globális hatalom válsága*, már realitásra utal. Ennyiben rokon Huntington gondolkodásmódjával. Kettőjük logikájának hasonlósága újabb szempontot vet fel. A kérdés az, hogy kettőjük közül kinek az álláspontja rokonszenvesebb? Ez nem értékítéleti szempont, csupán az optimizmus szempontjából való megítélést jelenti. Brzezinski is vállalja a történelem alapvető jellemzőinek, a kontinuitásnak a szempontját, Huntington azonban a diszkontinuitást hangsúlyozza, amely szerint a civilizációk összecsapása azt jelenti, hogy „távlati jövőnk talán valóban nem a felvilágosodás és a racionalizmus fogja meghatározni, nem a nyugati értékek elterjedése, hanem az ösztönök és a lokális értékek (és előítéletek) köre szerveződő törzsi lét. Meglehet nem a szabadság, egyenlőség és a szolidaritás hármasa lesz az az alapérték, amely meghatározza az együttélés mikéntjét, hanem a különböző kultúrák, civilizációk egymással jobbára összeegyezhetlen értékeinek állandó, esetleg ideig-óráig békés mederbe terelhető, de mindig kiújulással fenyegető konfliktusai” (Huntington 1998, fűlszöveg).

Brzezinski amerikai lengyelként az USA és Európa geopolitikai helyzetéből ítéli meg a világot, számol a történelmi lehetőségekkel, távlatokkal. Huntingtonnal ellentétben a Pax Americana paradigmarendszerének alap gondolata foglalkoztatja a szerzőt. Ez nem hatalmi aspektus. Néhány alapvető következetesen vesz figyelembe. Ezek közül a legfontosabbak a kompromisszum készség, a türelem, az ideológiamentesség. Politikai nézetrendszere a politológia relativitás elméletének is tekinthető. A Pax Americana a világbékével egyenlő. Ezt jelzi a vízió kifejezés is a monográfia címében.

Geopolitikai álláspontja abban a logikai módszerben érvényesül, hogy az USA helyzetéből kiindulva számba veszi azokat a hatalmi erőpontokat, amelyekből kiindulva fel lehet építeni a világbéke stabil geopolitikai hálózatszerkezetét. E hálózatszerkezetnek több centruma van. A fő kiindulási pontot jelentő központ az USA. Pozícióját Fukuyamával ellentétes szemléletmóddal teszi mérlegre. Míg Fukuyama szerint az USA képes hálózati társadalompolitikai modelljét a világra rákényszeríteni, addig Brzezinski a hanyatlással is számol. A fukuyamai egypólusú világ multipolárisává válik Brzezinski paradigmarendszerében. Így lehet logikailag felépíteni a geopolitikai szempontból elfogadható reális szemléleten alapuló világhálózatot.

A Brzezinski által felvetett kérdések fontosságát jelzi, hogy Jimmy Carter, az Egyesült Államok 39. elnöke is, több más neves személyiség – Richard Lugar szenátor, Joseph

S. Nye Jr., a Harvard Egyetem professzora – mellett, a monográfiát nagyszerű alkotásként minősíti. A szerkesztés alapelve, hogy Brzezinski a mű egyes részeinek és fejezeteinek címében hangsúlyozottan kiemeli azokat a szempontokat, amelyeket fontosnak tart. Az első rész címe („A visszaszoruló Nyugat”) jelzi, hogy az USA globális hatalma, főleg gazdasági ereje világviszonylatban csökken. A világ GDP-jének 1945-ben közel ötven százalékat még magáénak tudhatta. Jelenlegi állapotban a harminc százalékot egyetlen hatalom sem éri el. Hosszú ideje a Nyugat politikai dominanciája csökken, dacára az USA hidegháborús győzelmének. Ezt a hatalmi tendenciát az EU sokak által kétségbe vont globális hatalommá válása fokozhatja. Az első fejezet címe „A globális hatalom kialakulása.” Ez friss történelmi geopolitikai fogalom. A köztudatban a történelmi szinonimája a birodalom kifejezés, amely az idő függvényében relatív tartalmúvá vált. A globalizáció modern fogalmának legszemléletesebb megnyilvánulása a nemzetközi szervezetek terebélyesedő hálózata. Ilyen a banki tőzsdehálózat, az ENSZ a maga világot behálózó rendszerével, a gazdag nyugati országok exkluzív klubja, a G-8-ak, valamint a világ leggazdagabb országainak csoportja, a G-20-ak. A globalizáció rugalmas fogalom. Ezt dokumentálja a következő fejezet címe: „Ázsia felemelkedése és a globális hatalom szóródása.” Szemléletes megjelenése ennek, hogy a világ gazdasági teljesítménye elsősorban Japán valamint Kína, Dél-Korea, Tajvan részvételével megalakult a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN), valamint Indonézia, India fejlődése miatt nőtt.

A világhatalmi erőegyensúly szempontjából a szerző az Európai Uniót is mérlegre teszi. Véleménye szerint az EU a hidegháború után nem vált politikai egységgé. A gazdasági egységet Anglia kérdőjelezi meg jelenleg az euró világpénz szerepének kétségbe vonásával. Oroszországot ugyan gáz és olaj készlete, a nukleáris ereje miatt a geopolitikai élbolyhoz kell sorolni, de gazdasági, politikai gyengesége okán világpolitikai befolyása kétséges. India külső és belső lehetősége miatt nem számítható jelenleg nagyhatalomnak. Japán politikai, gazdasági súlyát nem akarja politikai hatalommá transzponálni. Brzezinski ezen gondolatai relatívák és megfontolandók.

A XX–XXI. század az információ gyors áramlásának időszaka. Az elektronikus médiahálózat globális méretűvé válása a fő oka ennek. A globális politikai tájékozottság következménye, hogy a világ népei öntudatra ébredtek. A vizuális kommunikáció világhálózatai – televízió, internet, mobiltelefon- hozzájárultak a geopolitikai hatalom polarizálásához. A multipolárisssá váló világ Brzezinski megítélése szerint cseppfolyós állapot, tartós egyensúlytalanság forrása. Emiatt kialakítani kell olyan hatalom politikai centrumokat, amelyekből a kiinduló erővektorok mentén meg lehet azokat a horizontális és vertikális hatalmi erőhálózatokat teremteni, amelyek biztosítják a világbéke alapvető feltételeit.

Orbán Balázs könyvében, a legjelentősebb geopolitikai iskoláknak a 62. oldaltól 110. oldalig terjedő ismertetése során megtörténik a jelenlegi világpolitikai dilemmák, alternatívák analízisa, beágyazva a modern nagyhatalmi kapcsolatrendszer alternatíváinak elemzésébe. Ez a szerkezeti megoldás különösen szerencsés, így az olvasó koncentrált ismeretanyagot kap, megismerve a nagyhatalmi blokkosodás okait és kockázatait.

A hálózatosodás jelentősége

A könyv komplex teljesen új megközelítés szerint elemzi a 21. század geopolitikai hálózatait. A szerző párhuzamot vonnak a globalizáció folyamata és a geopolitikai dimenziók és hálózatok evolúciója között, eddig ismeretlen vagy kevesek által ismert tudományos modellek bemutatásával. A 21. század komplex geopolitikai játszmák rendszere,

Orbán Balázs a nagyhatalmak szerepére, Magyarország és a kelet-közép-európai régió geopolitikai helyzetére, és a „gyulladásponatok” geopolitikájára helyezi a fő hangsúlyt. A mű célja a történelem hajtóerejét jelentő geopolitikai hálózatok meghatározása, forgatókönyvek felállítása Magyarországra, az Európai Unióra és a világ egészére nézve, összekapcsolva lokális, regionális és globális aspektusokat és hálózatokat. Az elemzés olyan aktuális problémákat és kihívásokat ragad meg, melyek szorosan kapcsolódnak a globalizáció folyamatához, ideértve a nemzetközi terrorizmust, a migrációs válságot, objektív módon analizálva a pandémia utáni gazdaságpolitikai trendeket. Az eurázsiai és a közel-keleti sakktabla a mű központi elemei, felvázolva a csomópontok és kapcsolatok rendszerét, meghatározva a centrumban elhelyezkedő játékosokat és összeköttetés-rendszerüket. A nemzetközi kapcsolatrendszer a legfrissebb elérhető adatok alapján került elemzésre, összekapcsolva a komplex hálózati interdependencia elméletét a többszörös geopolitikájával, vizsgálva e kapcsolatok politikai, gazdasági, kulturális hatás-mechanizmusait. Kelet-Közép-Európa geopolitikai helyzetének elemzését az aszimmetrikus interdependencia elméletének ötvöztetésével készítette el. A globalizáció a világ hálózatosodásának folyamata. Bár az államok közötti „klasszikus” háború kitörésének valószínűségét a fokozatosan kialakult gazdasági interdependenciák rendszere kissé csökkenti, a hatalmi játszmák jelenleg is folytatódnak. A geopolitika tudománya lépést tart a globalizáció felgyorsult folyamatával, a technológiai fejlődéssel, bővítve az elemzési kereteket. A háromdimenziós geopolitikai tér (szárazföld, tenger-óceán, légtér) átalakult, öt dimenzióban gondolkodunk, mely a cyberteret és az űrteret is magában foglalja. A kölcsönös függési rendszerek hálózati-geopolitikai elemzése új megközelítés alapján vizsgálja. A geopolitikai helyzet ebben az esetben az interdependencia forrása, de hasonlóképp lehet aszimmetrikus interdependencia és dependencia forrása is. A kelet-közép európai országok esetében az utóbbiról beszélhetünk. A következő, szociális hálók elemzésén (SNA – *Social Network Analysis*) alapuló modell alapján látható, hogy térségünkben továbbra is a központi játékos Oroszország. Orbán Balázs a hálózati konnektivitás és reziliencia fogalomrendszere köré építi fel a könyv központi mondanivalóját, így egy komplex világrendszer kialakulásának és evolúciójának briliáns rendszerelméleti magyarázatát adja.

A jelenlegi helyzet és a fenyegető jövő

A NATO katonai szövetség, amelynek vezető hatalma az USA, tagjai a nyugat-európai nagy államok és a kisebb kelet-közép-európai államok, amelyek egyúttal az EU tagjai is. A nagy geopolitikai összefüggéseket tekintve azt lehet mondani, hogy az Egyesült Államok előretolt bástyáiként (vagy kinyújtott karjaiként) funkcionálnak politikailag. Ebben a szemléletes geopolitikai összefüggésben lehet elemezni Oroszország és az USA viszonyát. A két nagy állam napjainkban tapasztalható politikai versenyfutása és az EU viszonylagos részvétele ebben a folyamatban – Ukrajna üllő és kalapács között sínylődik –: erre a modellre azt lehet mondani, hogy az EU is a nagyhatalmak satujának szorításába került. A fő kérdés az, hogy ebből a helyzetből az iszlám dzsihád terrorját is megszenvedő EU hogyan tud szabadulni. Nem szabad megfélemlkezni az illegális migráció nyomásáról sem. A felvázolt geopolitikai helyzet és modellek alapján megállapítható, hogy megújul a világ. A kérdés csupán az, hogy ebből a sok fájdalommal járó vajúdnásból mi fog megszületni: káosz, entrópia vagy rendezettség? Az általános globális kérdések közül a kelet-közép-európai régió helyzete számunkra az egyik legfontosabb, ha a megoldandó problémákat rangsoroljuk. A második világháborúban legtöbbet

szenvedett Európa és Oroszország sorsa figyelmeztető. Egy újabb véres összetűzés Oroszország és a NATO között beláthatatlan pusztuláshoz vezetne még akkor is, ha a nukleáris háború veszélyét nem is vesszük számításba.

Magyarország helye az átalakuló világban

A rendszerváltoztató elit Magyarországon is a nyugati modelleket – USA, Nyugat-Európa – tekintette mintának. Az USA sokáig volt a kelet-közép-európai népek számára a *non plus ultra*. Ehhez a marxizmus és leninizmus is hozzájárult a „versengő társadalmak” elmélettel. A szovjet blokk összeomlása végül eldöntötte a kemény harcot. A Nyugat azonban a győzelmet, Kelet-Közép-Európa pedig az édenbe való bejutás lehetőségét nem tudta kellően feldolgozni és kihasználni. Fukuyama már a történelem végéről példálózott. Részben marxista gondolat ez is, hiszen a folytonos, spirális körökben egyre magasabb fokra jutó társadalmi fejlődés Marx és Lenin kedvenc teóriája. Az „imperializmus a kapitalizmus legfelsőbb foka” – sugallat innen származik, hasonló a „kommunizmus a szocializmus legfelsőbb foka” gondolat is. A rendszerváltoztatás modelljének megvalósításához felhasznált neoliberais forradalom alapján elvont marxi utat követte nagy vonalakban. Plagizálni azonban veszélyes, pláne a történelem társadalmi rendszert alapvetően átformáló időszakában.

Az újraelosztás rendszere nem működött úgy, ahogy kellett volna. Minden kormány adott valami újszerűt, ahogy pillanatnyi érdekei kívánták. A neoliberális gazdaságpolitika az édent letarolta, csupán az a kérdés, ki tudott többet szakítani a birtoklás almafájáról. A kívül rekedtek a kerítésen kukucskálva, esetleg azt átszakítva be-bejárnak a kertbe lopni. Működött a törvény, a bíróság, de kérdés, hogyan. Az édenkert ma is nyitva áll, nem merjük becsukni a kaput. Arról a politikusok, a közgazdászok is megfeledkeztek, hogy a forradalom klasszikus példája, a francia polgári forradalom sem néhány évig tartott, társadalmi válságokkal elhúzódott 1848-ig. Megfeledkeztünk saját példánkról: 1848-at is felülről, a kiegyezéssel fejeztük be. Arról pedig a rendszerváltoztató elit neoliberális része egészen megfeledkezett, hogy ha az elit nem fogja vissza önmagát, és ő is elvesz, abból semmi jó nem származik. Ha az eliten belüli meghasonlásból következik az egymásra mutogatás, a békés kompromisszum helyett elmélyülnek a társadalmi törésvonalak. A neoliberális állam így vált diszfunkcióssá. Gyengeségeinek bizonyítékáról már volt szó. A feszültség fenntartása a hatalomból kiszorult jelenlegi ellenzék érdeke. Titkos jelszóvá vált: „A hatalom szabaddá tesz” Félelmetes parafrázisa az egykor milliókat ölő francia forradalmi változatnak. A kérdés csupán az, ki legyen a politikai és gazdasági hatalom birtokosa. A választ megadni nem könnyű. Csak az legyen, aki toleráns. Ne legyen szélsőség. A „jobbra át” vagy „balra át” helyett a „középre nézz” legyen a vezényszó. Ki legyen középen? Csak az lehet, aki a záróvonalon csak úgy tud végig menni, hogy nem tántorítható meg, nem kábult el a hatalom mámorától.

Kiinduló kérdésemre: „Forradalom volt-e a rendszerváltás?” – a válasz egyszerre mesészerű és a valósággal számoló. Egyszer volt, hol nem volt egy forradalom, de folytatása ne legyen. Kerüljük el a jelenben és a jövőben!

A történelem logikusabb, mint az ideológusok. A történelemnek tehát nincs vége. Folyama más terepen tör utat magának Kelet-Közép-Európában, mint Nyugaton. Ha analógiás alapú modell-kísérletre vállalkozunk, melyre a magyar elit hajlandó volt nyugati befolyásra, akkor figyelembe kellett volna venni a helyi viszonyokat, értékrendet. Már az átalakulás kezdetén kitapintható, hogy a privatizáció kérdését nem kellő körültekintéssel kezelte a rendszerváltó elit. Mind az ellenzék mind a kormányt képviselő erő

óvatos volt, tudták meddig lehet elmenni. A neoliberálisizmus találkozott a reformkommunizmussal, kettőjük vitájából az előbbi volt határozottabb. Ezt jelezte a spontán privatizáció. Az elitek számára az volt fontos, hogy közülük senki se maradjon ki, de a tömegekről megfeledeztek. A forradalom nemcsak a tulajdonviszonyokat változtatja meg gyökeresen, hanem az újraelosztást is. A tömegek ezt várták a legjobban. Így sodródott a peremre szoruló – a munkanélküliek, a szociálisan lemaradtak – várakozásait is beváltva az állam a redistribúció olyan kényszerébe, amely a nyugati szociális modellnek is megfelelt. A változó gazdasági feltételek a közgazdászok számára olyan többismeretlenes egyenletrendszerrel jelentettek, amelyet nem tudtak megoldani. A nyugati modell csődöt mondott. A történelem folyama, amely politikává válik a jelenben, gyors sodrású, időnként árad, majd elapad. Arról nem szabad megfeledezni, hogy a forradalmi jellegű változásokból kimaradt a diktatórikus szakasz. A radikális baloldali ellenzék a „hatalom szabaddá tesz” és a „hatalom minden előtt” titkos jelszavával anarchisztikus állapotok megteremtésére törekszik, mely véleménye szerint forradalmi helyzetet teremt. A szabadság a polgári demokrácia alapvető jellemzője, amelytől a polgárt, a nemzetet senkinek nincs joga megfosztani.

Orbán Balázs munkája alapmű, iránytű mindenki számára. A könyv a felsőoktatásban szemléletformáló hatású lehet. Mondanivalója, kiváló stílusa arra predesztinálja, hogy számos kurzus szakirodalmi jegyzékbe felvehető. Elolvasása, átgondolása javasolható mindenki számára, aki a jelen eseményeit nem csak szemlélni szándékozik, hanem tetteivel hozzájárulni igyekszik a stabil, kiszámítható jövődökhöz.

*Bertalan Péter**

* Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet; VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 1945 utáni Kutatócsoport
Email: bertalan.peter.tamas@kre.hu; ORCID: [0000-0002-3736-2334](https://orcid.org/0000-0002-3736-2334)